

Graditeljska i umjetnička tipologija crkvi viteških redova te njihov utjecaj na razvoj arhitekture i likovnosti na prostoru kontinentalne Hrvatske

dr.sc. Iva Papić

Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Razvoj i naslijeđe viteških redova u Hrvatskoj (milOrd)* (HRZZ, IP-2019-04-5513)

Ovaj rad će analizirati graditeljsku i umjetničku tipologiju crkvi viteških redova na prostoru kontinentalne Hrvatske, kao i utjecaj na razvoj graditeljstva i umjetnosti koji su izvršili viteški redovi nakon što su od druge polovice 12. stoljeća te tijekom 13. stoljeća intenzivnije dobivali posjede na području današnje Hrvatske te u osnutku svojih redovničkih zajednica gradili crkve, samostane i utvrđene gradove.

Viteški redovi na prostoru današnje Hrvatske:

- Templari (*Fratres militiae Templi*)

- Ivanovci (*Ordo militiae Sancti Joannis Baptistae hospitalis Hierosolymitani* ili *Ordo fratrum hospitaliorum Hierosolymitanorum*)

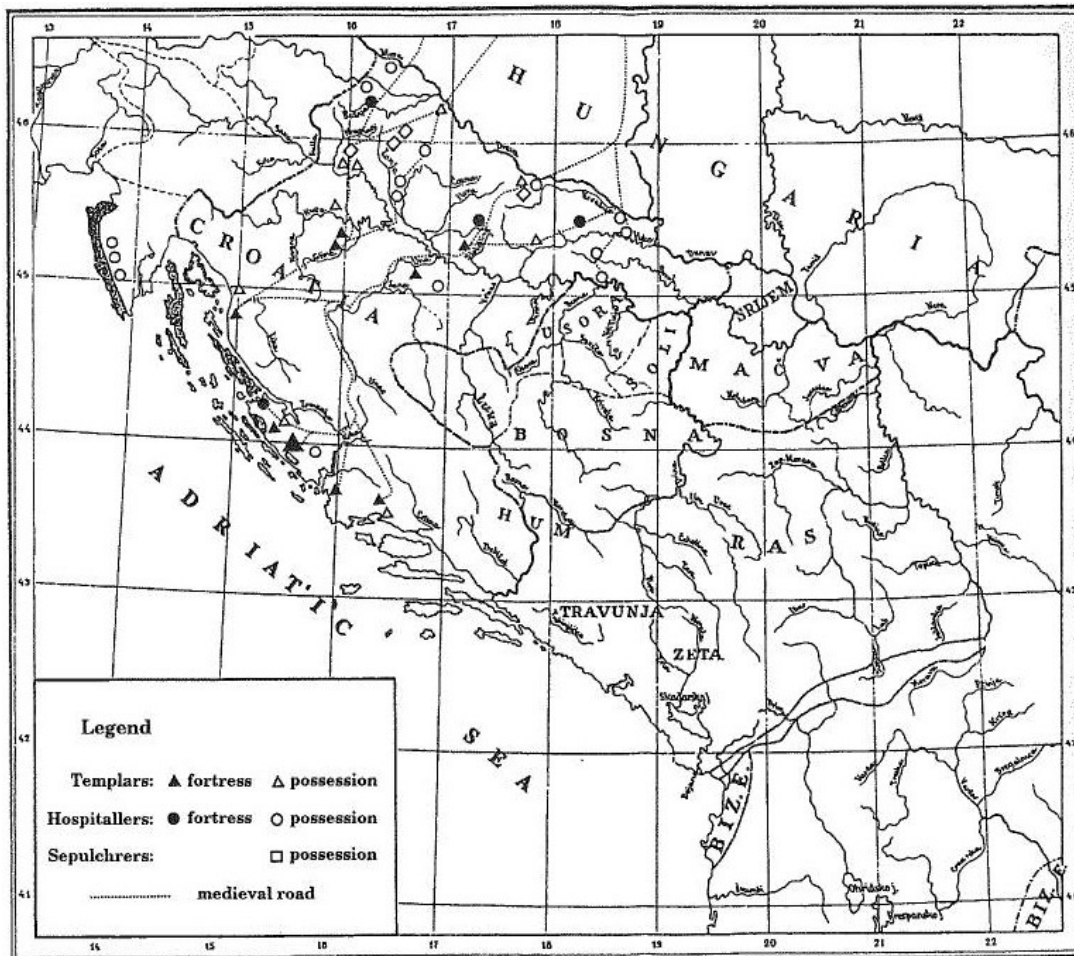
Pál Engel navodi kako templari dolaze u Ugarsku za vrijeme Gejze II. (1130.-1162.).

Prema L. Dobronić, vitezovi templari i vitezovi ivanovci dolaze na prostore današnje Hrvatske gotovo istovremeno, u vrijeme kralja Stjepana III (1162.-1172.), odnosno bana Borića (1154.-1163.).

Hunyadi zaključuje kako su se dva reda pojavila manje-više u istom razdoblju, ali su se templari prvo naselili na obalnim područjima i postupno se „preselili“ prema središnjem dijelu kraljevstva. Ivanovci su se, međutim, učvrstili u sredini carstva i nešto kasnije su se približili južnoj regiji. Templari su uživali znatno više privatnih donacija, dok su glavni dobročinitelji ivanovaca bili članovi dinastije Arpad. Dva su reda imala sličnu organizaciju: oba su upravljala svojim zapovjedništvima smještenim u Slavoniji odvojeno od ostalih upravnih jedinica sve do ranog trinaestog stoljeća.

Većina templara (pa i ivanovaca) u Hrvatsku i Ugarsku dolazila iz zemalja romanskih jezika, naročito iz francuskih pokrajina.

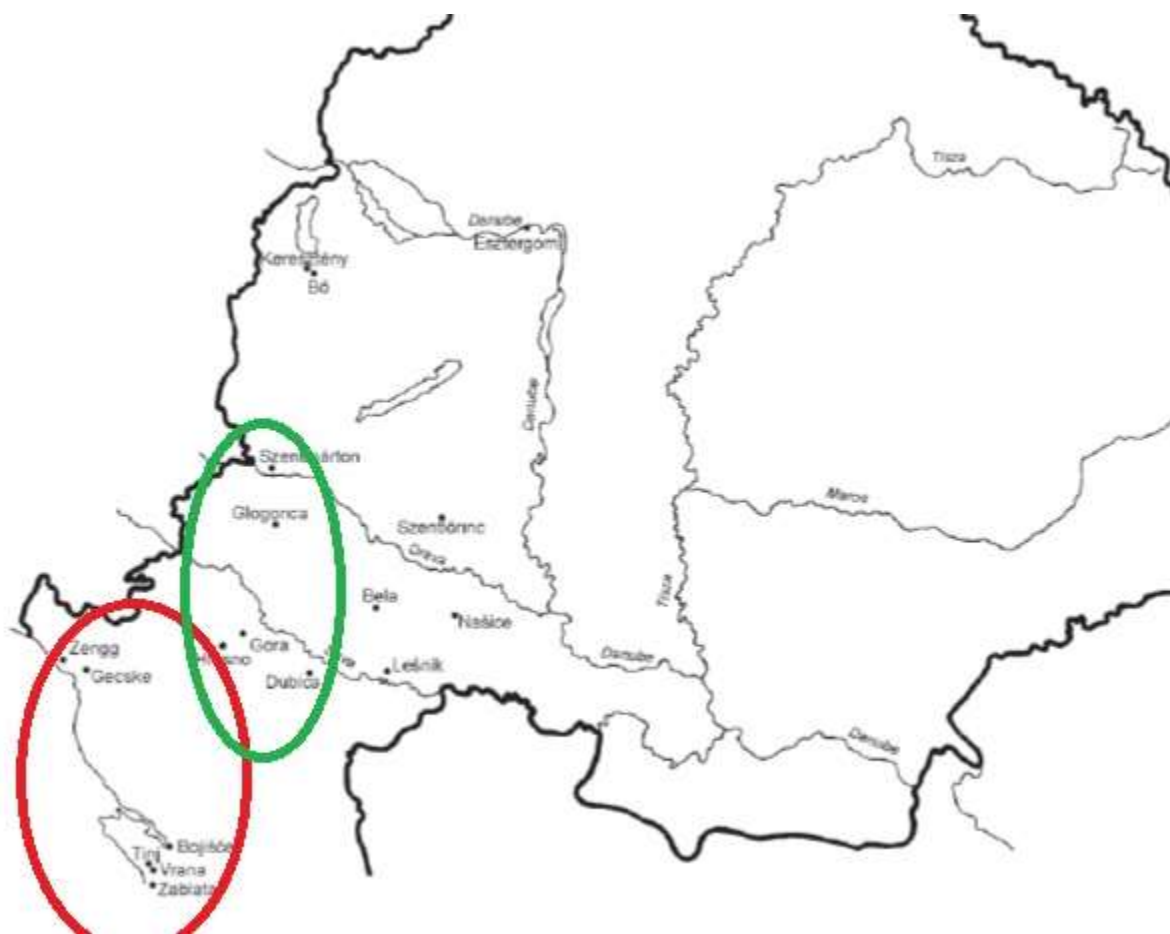
- Templarska Ugarsko-slavonska provincija
 - Lelja Dobronić zastupa mišljenje da su pod nazivom *praeceptoratus Hungaria*, koji se spominje u najranijim pravilima templara iz 1160. godine, bili uključeni i templarski posjedi na prostoru Hrvatske i Slavonije. Mađarski povjesničari Zsolt Hunyadi i Balázs Stossek smatraju da su templarske “kuće” sjeverno i južno od Drave ispočetka imale zasebne zapovjednike, odnosno preceptore, a tek od prve polovine 13. stoljeća obje su regije pod kontrolom jednoga templarskog poglavara .
- Ivanovački Ugarsko-slavonski priorat/Vranski priorat.

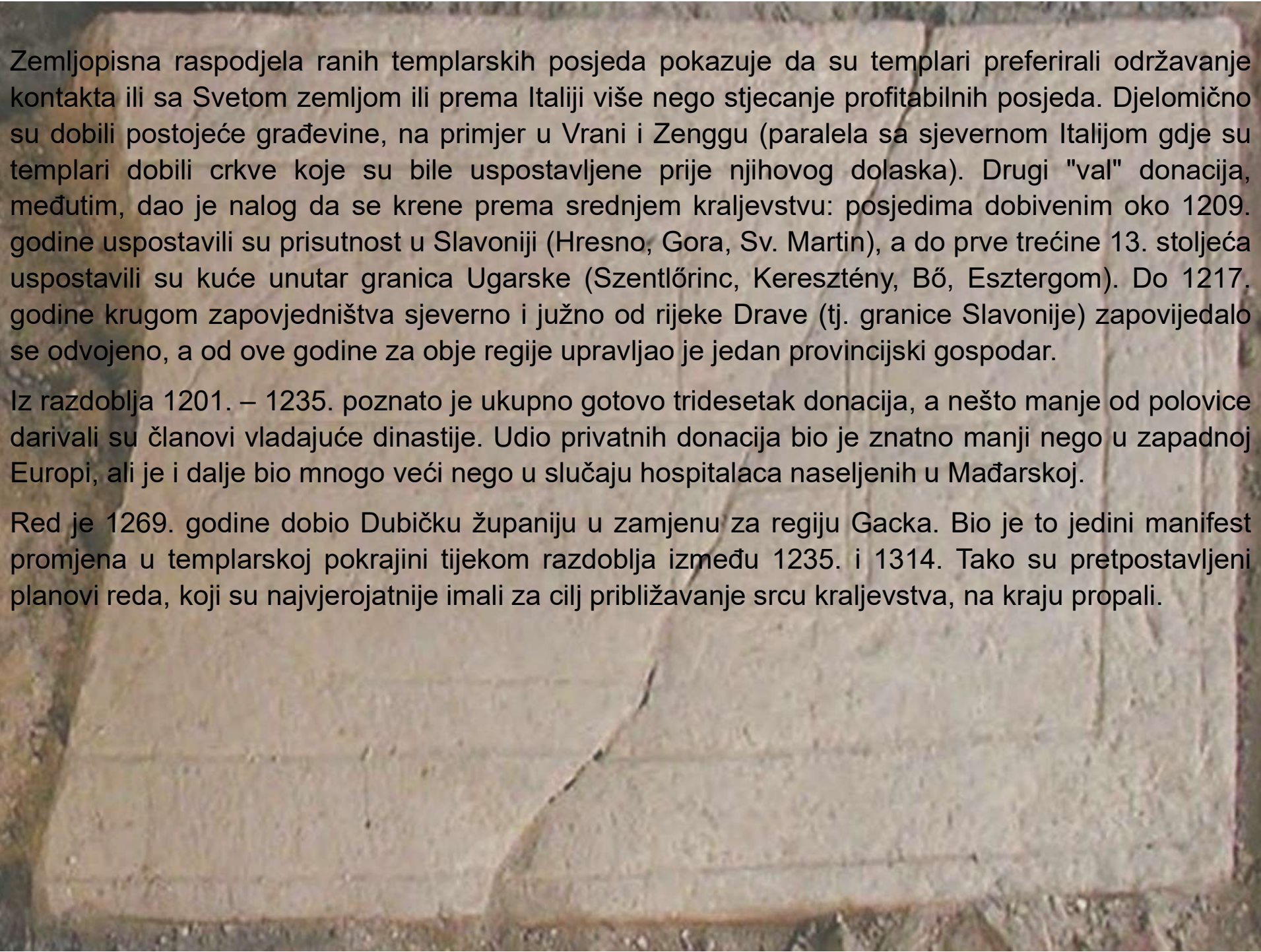
Karta s posjedima križničkih redova u Hrvatskoj (Ž. Tomičić, Fortifications od Orders..., 206.)

Templari

Ugarska provincija spominje se nešto ranije od prvog zapisa o prisutnosti ili posjedu templara u kraljevstvu. *Status hiérarchique*, datiran oko 1165. godine, navodi Ugarsku među već postojećim pokrajinama, ali prvi spomen prisutnosti templara u kraljevstvu datira iz 1169. godine kada se kaže da su se naselili na nekadašnjem benediktinskom samostanu Vrani, na Dalmatinskoj obali.

Većina zapovjedništava uspostavljenih do samog kraja dvanaestog stoljeća (Vrana, Senj, Bojišće i Tinj) nalazi se na dalmatinskom primorju.

Zemljopisna raspodjela ranih templarskih posjeda pokazuje da su templari preferirali održavanje kontakta ili sa Svetom zemljom ili prema Italiji više nego stjecanje profitabilnih posjeda. Djelomično su dobili postojeće građevine, na primjer u Vrani i Zenggu (paralela sa sjevernom Italijom gdje su templari dobili crkve koje su bile uspostavljene prije njihovog dolaska). Drugi "val" donacija, međutim, dao je nalog da se krene prema srednjem kraljevstvu: posjedima dobivenim oko 1209. godine uspostavili su prisutnost u Slavoniji (Hresno, Gora, Sv. Martin), a do prve trećine 13. stoljeća uspostavili su kuće unutar granica Ugarske (Szentlőrinc, Keresztény, Bő, Esztergom). Do 1217. godine krugom zapovjedništva sjeverno i južno od rijeke Drave (tj. granice Slavonije) zapovijedalo se odvojeno, a od ove godine za obje regije upravljao je jedan provincijski gospodar.

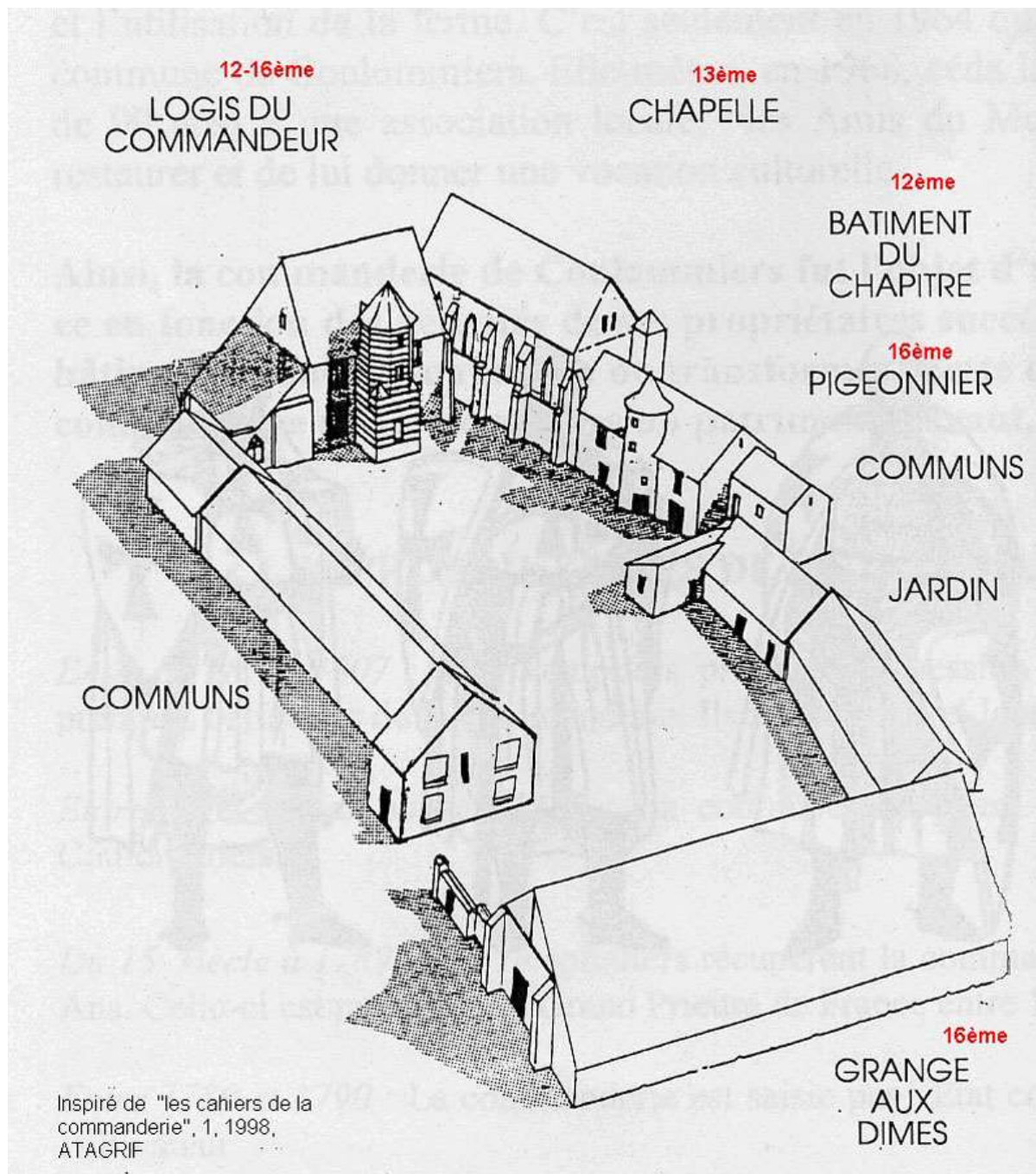
Iz razdoblja 1201. – 1235. poznato je ukupno gotovo tridesetak donacija, a nešto manje od polovice darivali su članovi vladajuće dinastije. Udio privatnih donacija bio je znatno manji nego u zapadnoj Europi, ali je i dalje bio mnogo veći nego u slučaju hospitalaca naseljenih u Mađarskoj.

Red je 1269. godine dobio Dubičku županiju u zamjenu za regiju Gacka. Bio je to jedini manifest promjena u templarskoj pokrajini tijekom razdoblja između 1235. i 1314. Tako su pretpostavljeni planovi reda, koji su najvjerojatnije imali za cilj približavanje srcu kraljevstva, na kraju propali.

La Commanderie des
Templiers de Coulommiers,
Île-de-France

L. Dobronić navodi kako su francuski istraživači utvrdili osnovne karakteristike sjedišta templara, prema kojima je „... sjedište komanderija (preceptorata) zapravo majur, to jest skupina gospodarskih zgrada na posjedu koji im je davao najsigurniji prihod: žito, vino, ulje, stoku i vunu od ovaca. Po tome su ta sjedišta templara bila slična opatijama cistercita... Najčešće je to bilo veliko četverokutno ograđeno dvorište s kapelom na južnoj strani, stambenom zgradom na sjevernoj i sa stajama... Katkad je takav templarski kompleks imao četverokutnu kulu u jednom uglu. U većini sjedišta preceptorata pretezao je njihov poljoprivredni nad fortifikacijskim karakterom. U onim sjedištima gdje dominiraju utvrde, one su najčešće iz kasnijih vremena - poslije templara.“ U svakom templarskom sjedištu bila je kapela ili crkva, koje su uglavnom bile vrlo jednostavne građevine: slabo osvijetljene crkve malih dimenzija činio je pravokutni brod s ravno zaključenim ili polukružnim svetištem.

Navodeći Pernoud, Dobronić piše: „U Francuskoj je dokazano da se građevine viteških redova ne razlikuju od druge arhitekture uobičajene u toj zemlji. To se vjerojatno odnosi i na Hrvatsku.“

Ivanovci

Kraljica Eufrosina (r. 1130. –† oko 1193.) potiče osnivanje prvog ugarskog ivanovačkog preceptorata u Székesfehérváru (osnivačka povelja nije sačuvana: završetak izgradnje kompleksa u može se datirati između 1157. i 1186. godine).

Unatoč obećavajućem početku, osnivanje novih preceptorata je čekalo gotovo pola stoljeća.

Zahvaljujući potpori Bele III., samostan Székesfehérvár postao je prvi komanderij u Ugarskoj i središnja kuća nekoliko članova (*membra*) koji su kasnije organizirani u zapovjedništva u Transdunavskoj regiji tijekom trinaestog stoljeća.

Alexandar Ruttkay navodi kako su sjedišta ivanovaca bila gusto koncentrirana uz Jadransku obalu (blizina moru omogućavala je kontakt s Bliskim Istokom) te u unutrašnjosti sukladno ekonomskim ili vojnim razlozima (rude ili prometnice) ili sukladno njihovoj misiji za pružanjem medicinske njege (toplice, gradovi).

Teritorijalni ustroj ivanovaca u Ugarskoj, koji je kasnije postao temelj priorata, počeo se oblikovati 1180-ih, nešto kasnije nego u Svetoj zemlji ili zapadnoj Europi. Ruttkay navodi kako su ivanovci jedini viteški red koji je stvorio značajnu administrativnu organizaciju unutar Ugarske.

Tijekom svog boravka u Svetoj zemlji, tijekom Petog križarskog rata, Andrija II. obećao je darovnicu i „prekomorskim“ ivanovcima, koju je potvrdio Honorije III., 1218.

Čini se sigurnim da su ivanovci zauzeli područje između rijeka Drave i Save, ali je malo vjerojatno da su dvorci Crac des Chevaliers i Margat (Marqab) ikada primili prihode od rudnika soli Szalacs ili svotu od 1000 maraka za čuvanje kralja tijekom povratka iz Sirije, što je obećao Andrija II.

Bela IV. je u siječnju 1238. “skrušeno” vratio ranije zaplijenjena imanja te im dodijelio nove: neki od ovih novih posjeda nalazili su se u regiji južno od rijeke Drave, u županijama Valkó, Pozsega i Varasd.

Dijelom su se ivanovci ustalili u raznim središnjim regijama kraljevstva, kao što su Arad, Sopron i Győr županije, a proširili su svoju vlast i na područjima na kojima su već osnovani, odnosno u županijama Fejér, Somogy i Zala.

Ivanovci su koncentrirali svoje posjede kupnjom i/ili zamjenom zemljišta – ivanovci nisu bili jedini vjerski red koji nije preobrazio sve svoje zemljišne donacije u samostanska mjesta.

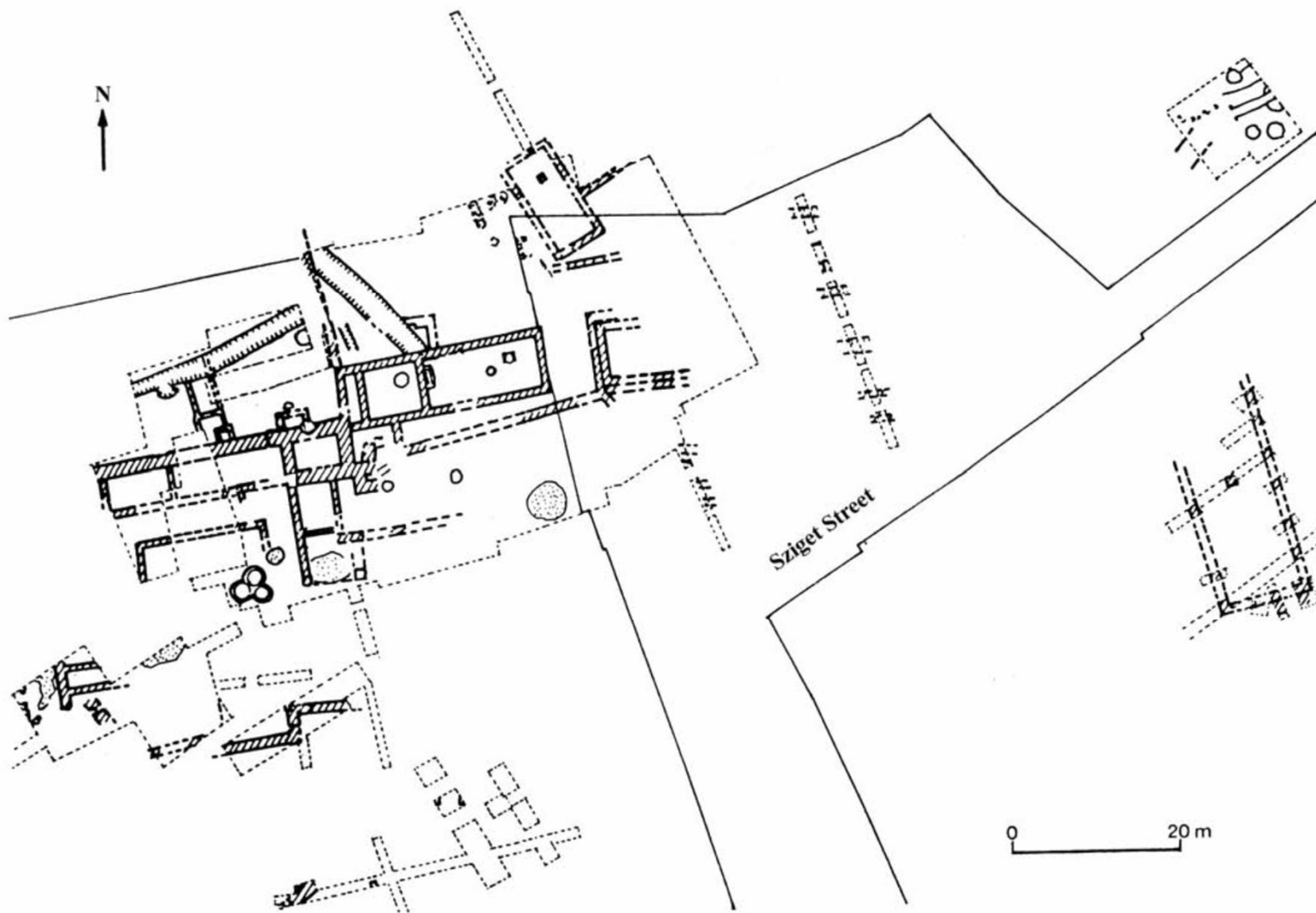
Kao i drugi europski priorati, ugarski priorat je osnovan dijelom kako bi se uspostavila ili proširila financijska osnova za borbu protiv nevjernika. Sukladno tome, seoski preceptorati bili su brojniji od onih osnovanih za potrebe hodočasnika i siromaha. Braća nisu smjela 'pojesti' prihode jednog preceptora; stoga je Red s vremenom, osobito nakon pada Svete zemlje, strogo ograničio broj novaka koji su ulazili u europske preceptorate.

Székesfehérvár

Samostan je osnovan oko 1150. godine: njegove zidine su se već gradile kada je nadbiskup Martirius od Esztergoma umro 1157. godine. Povelja iz 1272. izvješćuje da je kuća podignuta izvan zida (*extra muros*) Székesfehérvára.

Važnost ove lokacije istaknuo je Erik Fügedi koji je istaknuo da je “Otok skupio i razvrstao putove prema Zapadu”, odnosno da je kuća postavljena na središnjem zemljopisnom položaju (*medium regni*): prisutnost hodočasnika koji posjećuju grob sv. Stjepana dala je određenu potrebu za nastanjivanjem reda koji obavlja takvu djelatnost. Iskapanja su započela 1978. godine, ali su zbog visoke razine podzemnih voda prekinuta 1984. Utvrđene su tri različite razine tla, uključujući i onu iz dvanaestog stoljeća.

Iako arheolozi nisu uspjeli nedvosmisleno identificirati različite elemente građevinskog kompleksa, utvrdili su da se u njemu osim samostana nalazi crkva posvećena sv. Stjepanu I. (ugarskom), dvije kule i stubišni toranj. Na temelju povelje iz 1252. može se zaključiti da je preceptorij djelovao i kao hospicij. Braća su podnijela zahtjev za izuzeće od održavanja *silentium*-a za vrijeme jela “zbog mnoštva gostiju”. Samostan je služio kao vjerodostojno mjesto (*locus credibilis*) najkasnije od 1243. godine.

Tloct komplexa ivanovačkog preceptorata u Székesfehérváru (Gyula Siklósi, *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről* (Székesfehérvár: Megyei Művelődési Központ, 1990), 83.

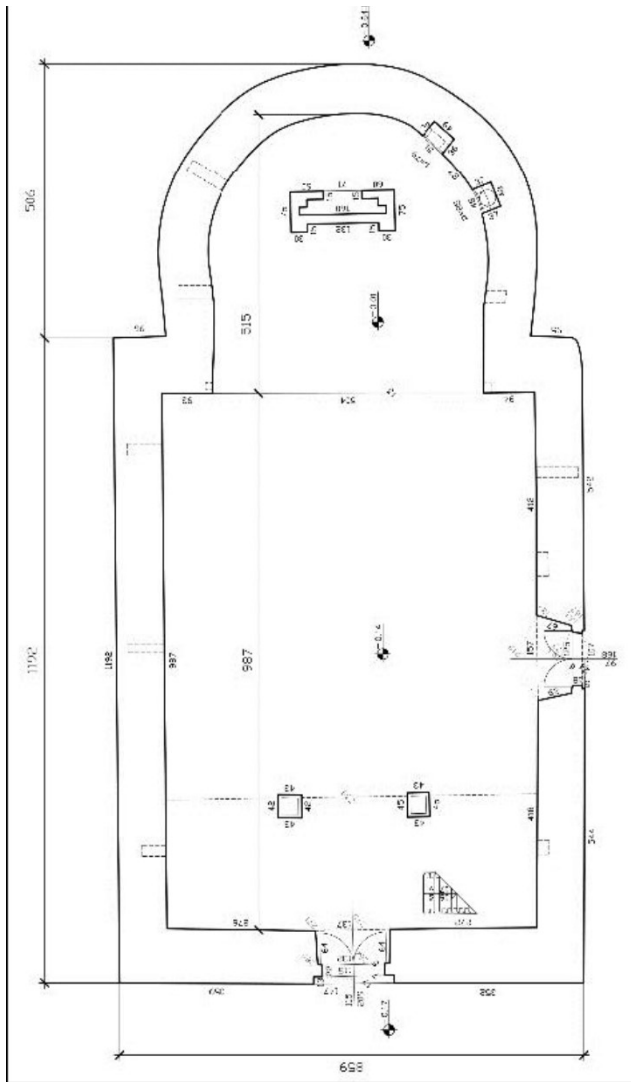
Materijalna ostavština križničkih redova

- Ruttkay navodi kako je na području srednjovjekovne Ugarske postojalo 81 administrativno sjedište ivanovačkog reda te kako je preko 300 naselja u Karpatskom bazenu u određenom vremenu pripadalo ivanovcima, u razdoblju od druge pol. 14. do prve pol. 16. st.
- Preceptorati/župe križničkih redova bez materijalne ostavštine: Szentpéter (Zala), Kesztelec (Tolna), Aracsza (Tolna), Győr (Győr), Gyánt (Tolna), Tolmács (Nógrád), Szomolya (Nógrád), Tolmács (Nógrád), Szomolya (Nógrád), Dada (Somogy), Somogyudvarhely (Somogy), Dubica, Hresno, Csáktornya (Kőrös), Szenta (Somogy), Szentlőrinc (Baranja), Bonyhádvarasd (Tolna), Karaševo, Egyházfalu (Sopron), Bő (Sopron), Fadd (Tolna)...
- Sačuvani tragovi arhitekture križničkih redova: Esztergom (Esztergom), Székesfehérvár (Fejér), Szirák (Nógrád), Csurgó (Somogy), Újudvar (Zala), Sopron (Sopron), Koprivna-Dopsin, Pakrac, Pusta Bela, Gora, Našice/Martin, Koška, Zelinasantmárton (Zagreb) (?), Trnava, Vrana, Glogovnica, Račeša, Ljesnica, Moštanica (?), Ivanec, Ljubljana (Ljubač) kod Zadra, Zablaće, Villa Magna – Novi Mikanovci, Sveti Martin na Prozorju, Brckovljani, Križovljan (?), Planina

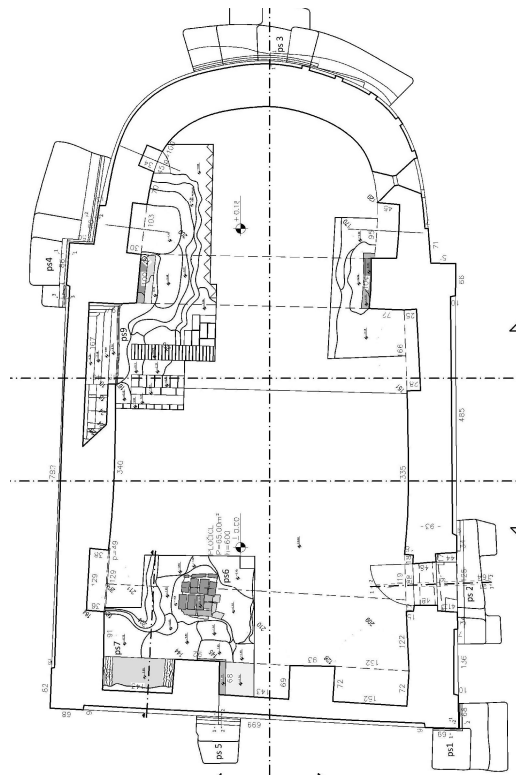
Arheološka i arhitektonska istraživanja lokaliteta križničkih/viteških redova u Hrvatskoj:

- templarska pa ivanovačka crkva Majke Božje u Gori (Drago Miletić, M. Valjato-Fabris, J. Belaj, F. Sirovica)
- Ivanovačka kapela u Ivancu (J. Belaj)
- Ivanovačka kapela u sklopu kaštela Stari grad u Pakracu (J. Belaj, I. Papić)
- templarska pa ivanovačka crkva sv. Martina u Prozorju (J. Belaj)
- templarska crkva sv. Katarine u Vrani (J. Vučić)
- templarski pa ivanovački lokalitet Račeša (M. Mihaljević, R. Ivanušec)
- crkva Uznesenja BDM u Glogovnici (Z. Homen, A. Oroz, D. Miletić, Z. Horvat, K. Karlo)
- templarski lokalitet Zablacé – Pakoštane (K. Gusar, D. Vujević)
- ivanovačka crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima (R. Ivanušec)
- ivanovačka crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni (I. Papić)
- ivanovačka crkva sv. Petra i Pavla u Koški (B. Valenčić, T. Papić)

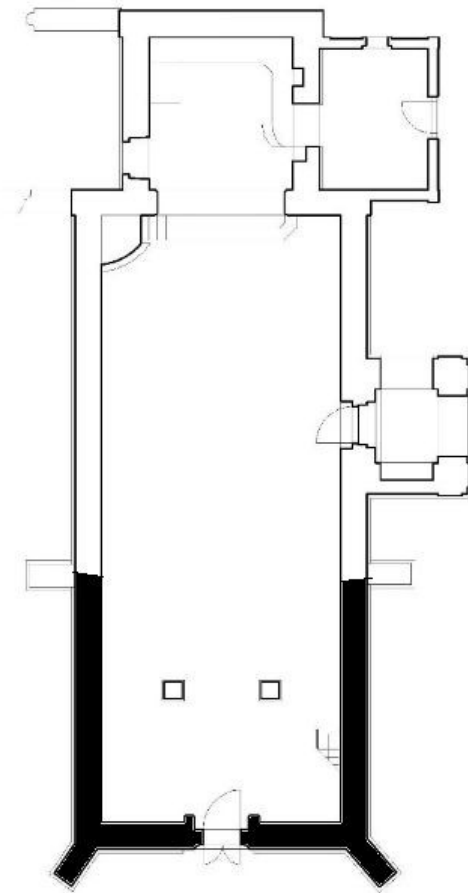
Prema tlocrtnoj tipologiji, veliki broj sačuvanih crkvi koje se veže uz križničke redove, jednobrodne su crkve s užim svetištem. Od njih se razlikuje tip crkve kao viteške dvorane.

Crkva sv. Martina, Martin

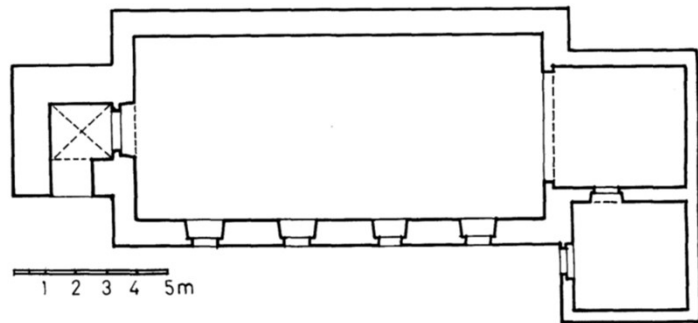
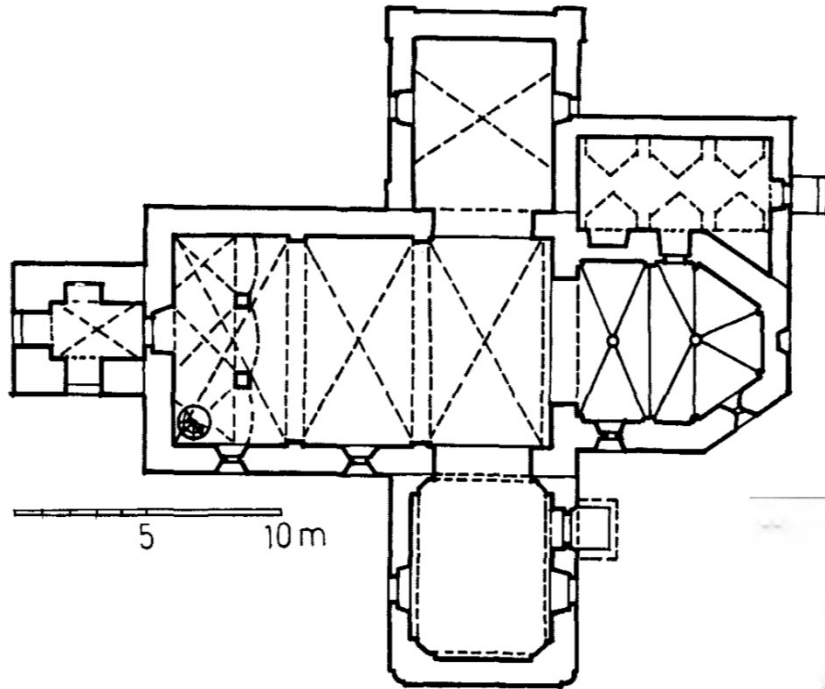

Crkva Rođenja BDM,
Koprivna

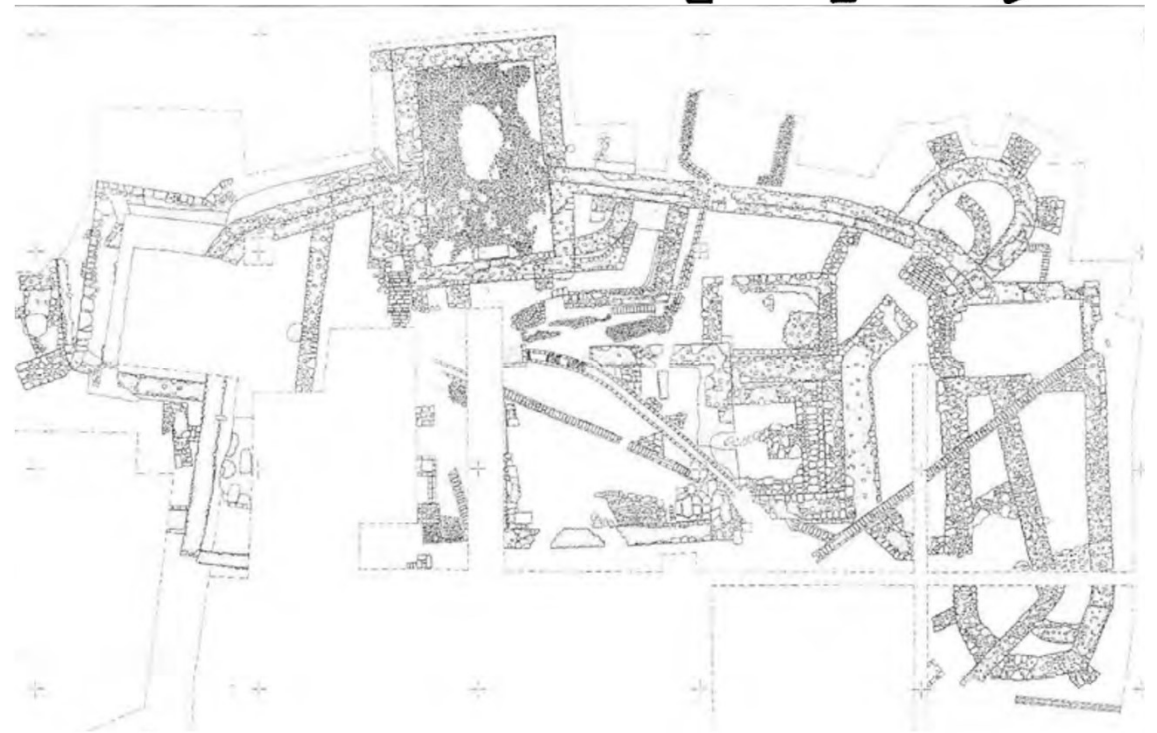
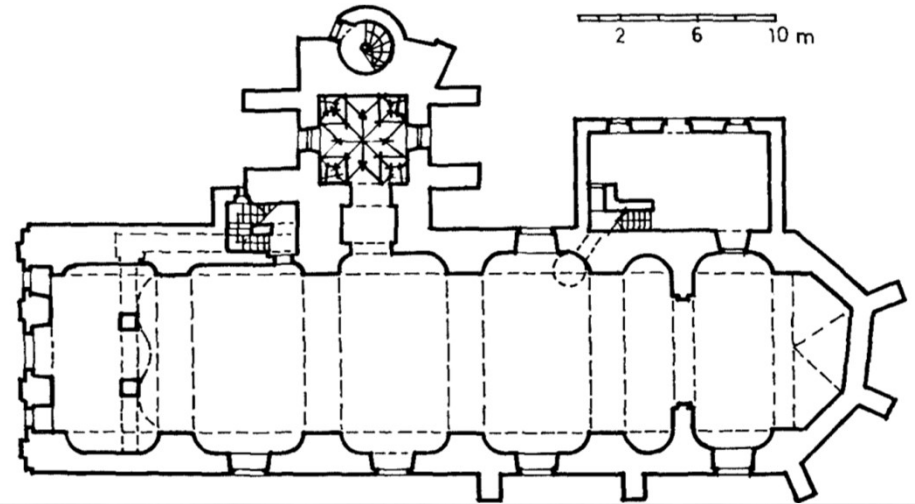
Crkva sv. Petra i Pavla,
Koška

Brckovljani, crkva sv. Brcka

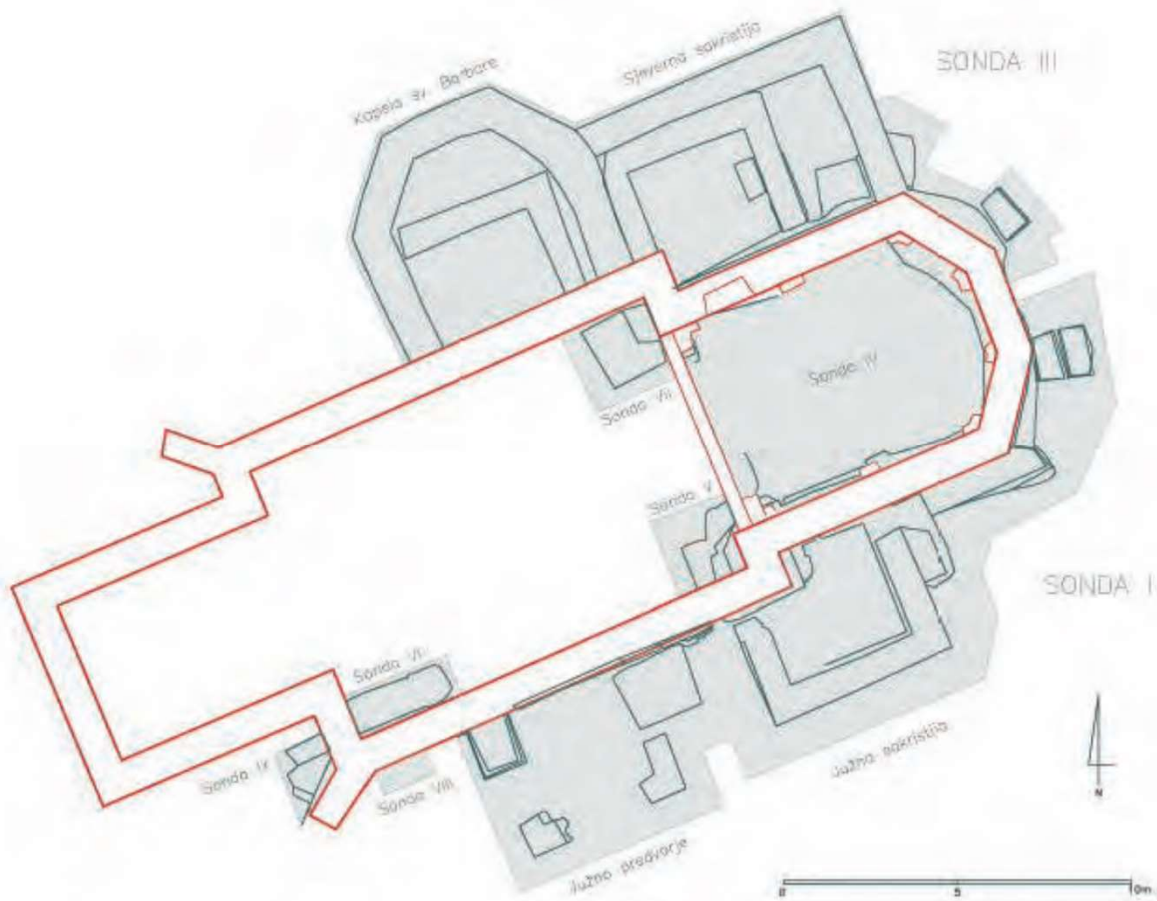
Crkva sv. Jurja u Planini

Crkva sv. Marije, Nova Rača

Ivanovačka kapela u Ivancu

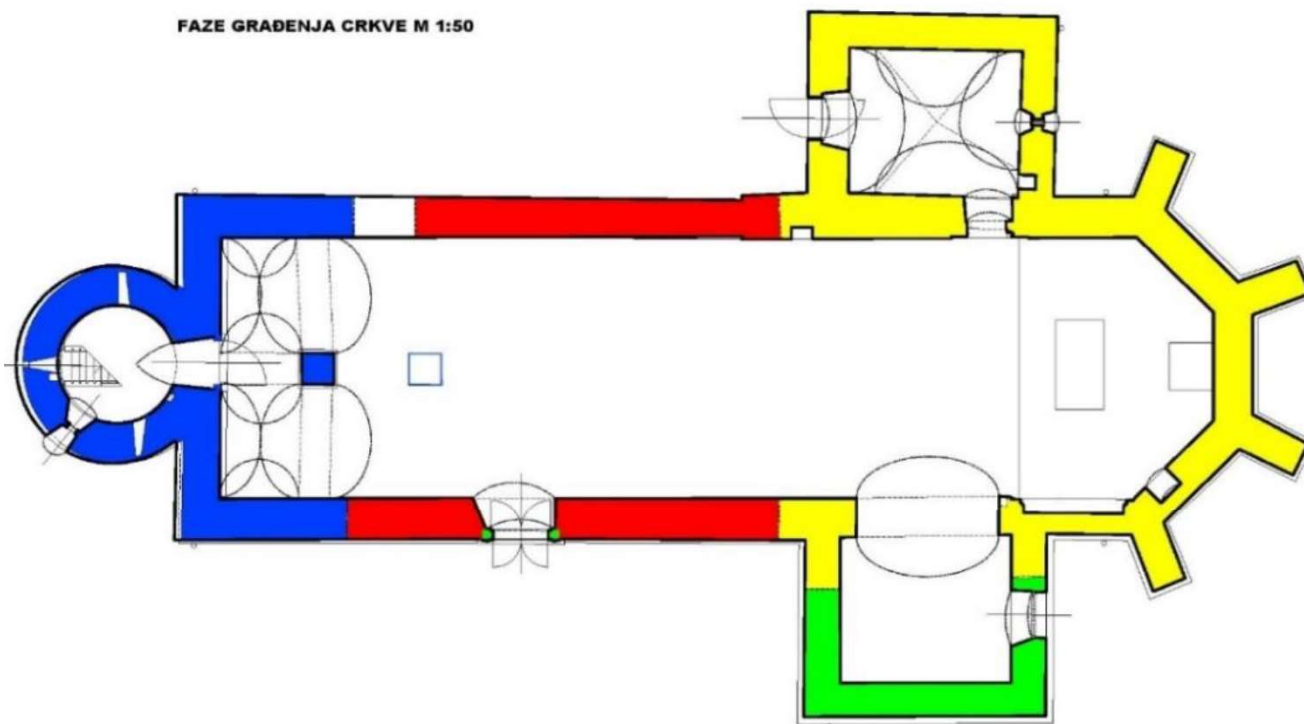
Sv. Martin, Prozorje

Tlocrt crkve sv. Martina s označenim položajem sondi (izradila Andreja Kuđelić, iz: J. Belaj, Templari i Ivanovci na zemlji sv. Martina, 61.)

Crkva sv. Martina – danas jednobrodna crkva s izduženim svetištem - na ovome je posjedu sigurno postojala i prije nego što su ga templari dobili od kralja, prema nazivu zemlje koju im kralj Andrija II. daruje jer se ona upravo po crkvi nazivala *Zemlja svetoga Martina*. To je prvi spomen crkve u nekom povijesnom izvoru; kasniji je spomen u popisu župa iz 1334. godine, u doba Ivanovaca.

FAZE GRADENJA CRKVE M 1:50

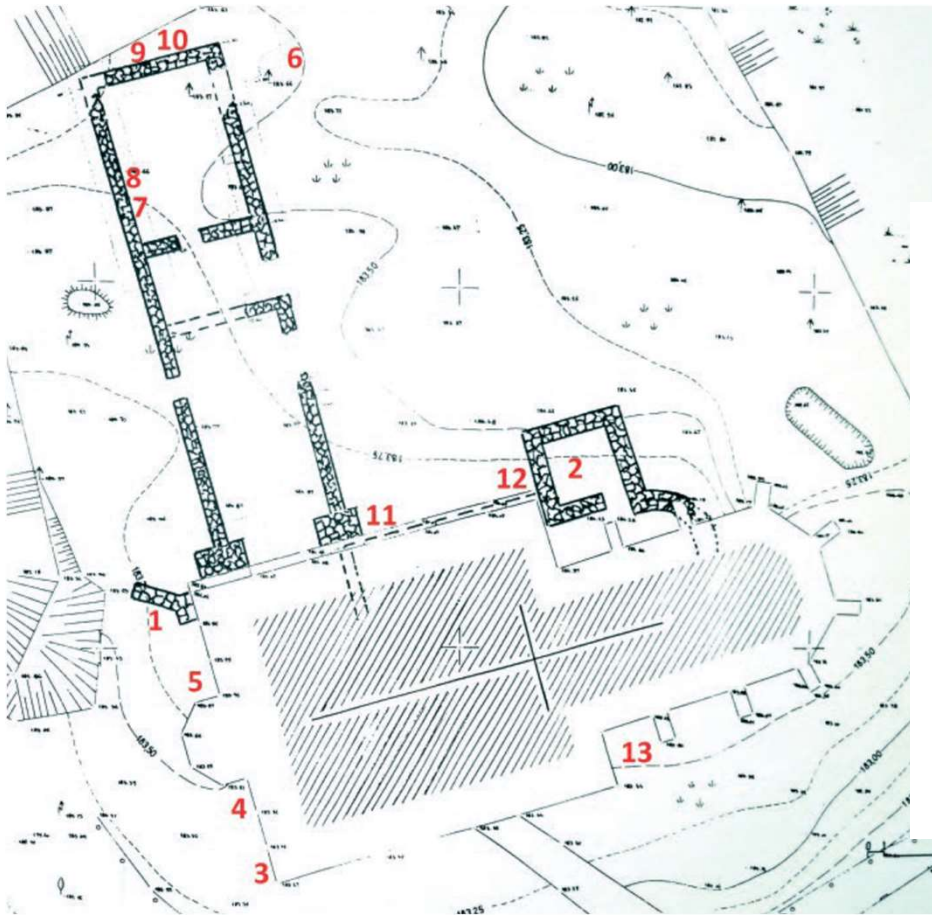
Crkva sv. Bartola, Novi Mikanovci

- 1. ROMANIČKA GRADITELJSKA FAZA
- 2. ROMANIČKA GRADITELJSKA FAZA
- 3. GOTIČKA GRADITELJSKA FAZA
- 4. BAROKNA GRADITELJSKA FAZA

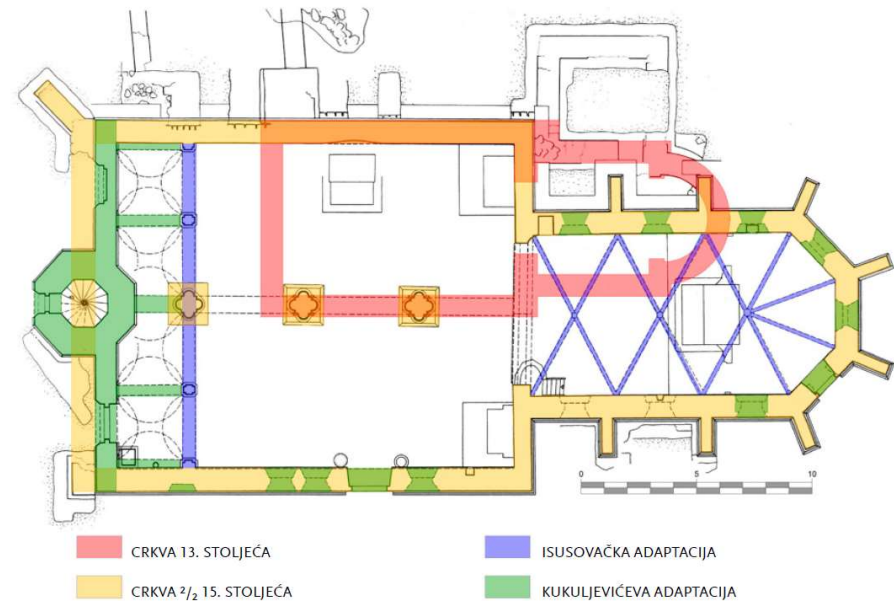
Prvi spomen posjeda Magna Villa i Hrvati iz 1238.g.

Crkva iz prve polovine 13. stoljeća je prvo produžena na zapad dogradnjom zapadnog zaključka i kule-zvonika, a zatim je, u drugoj polovini 15. stoljeća, produžena na istok dogradnjom novog svetišta, kad već ima funkciju župne crkve na posjedu Gorjanskih.

Crkva Uznesenja BDM, Glogovnica

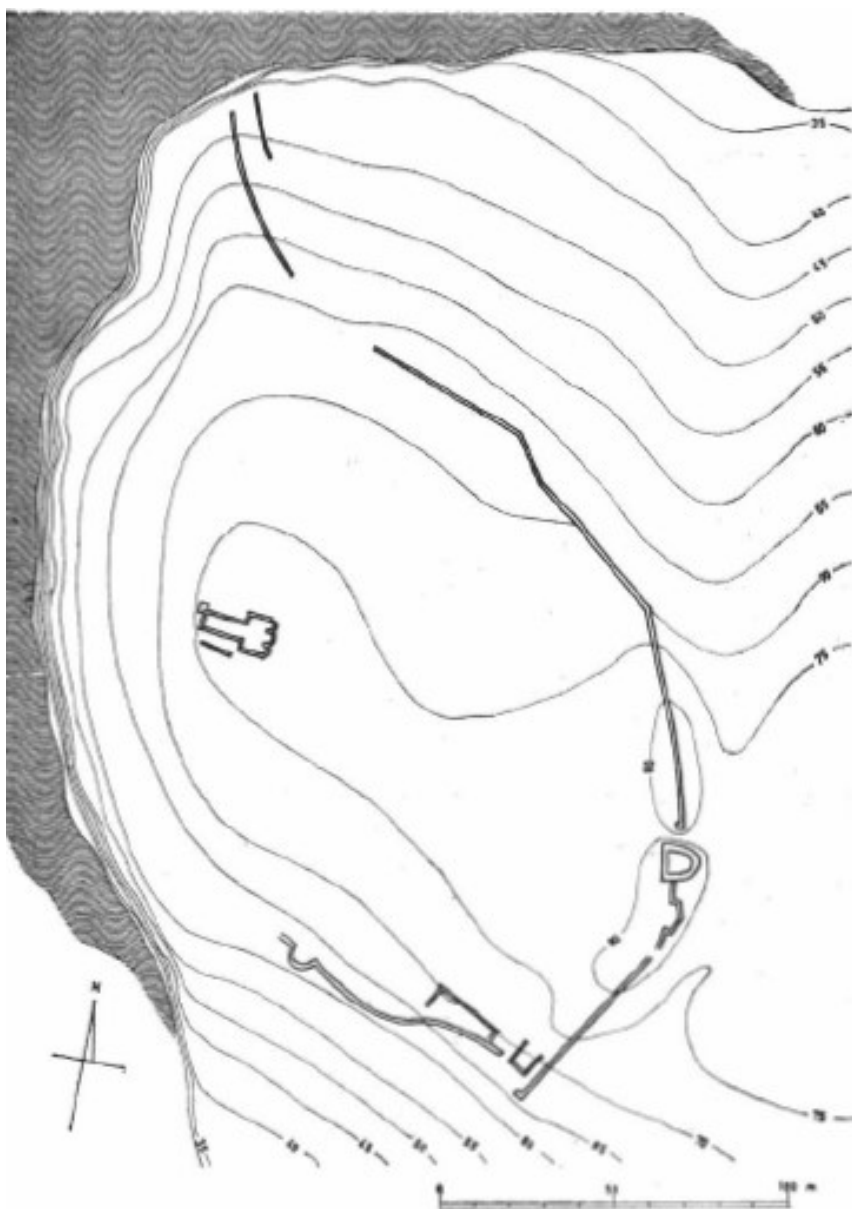

Antonia Oroz, Analiza pokretnih nalaza iz..., 76.

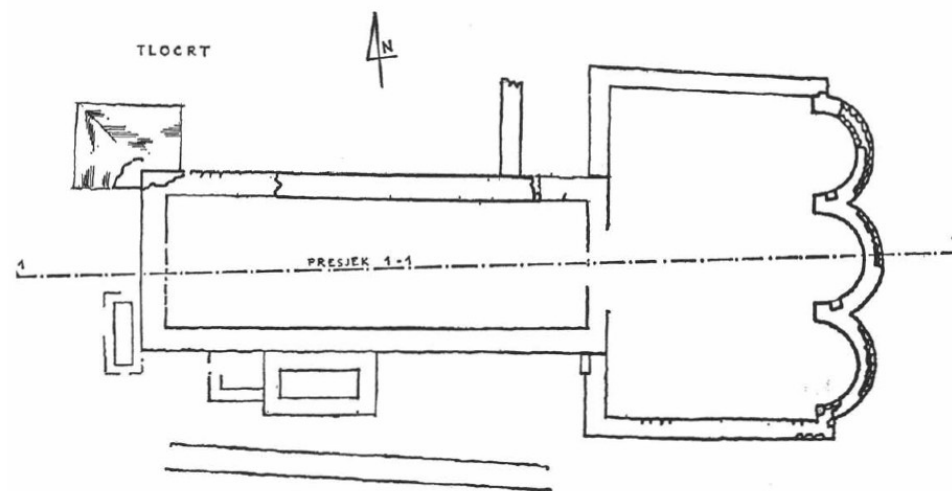
Krešimir Karlo, Dva broda, četiri reda..., 144.

Crkva Uznesenja BDM, Glogovnica: stupovi koji dijele današnju građevinu u dva broda položeni su na južni zid pročelja starije crkve kojoj pripada i skulptura.

Plan rta Ljubljana sa skicom ruševina »Castrum Liube

Castrum Liube (rt Ljubljana)

Prema Petriccioliju, na gotički brod crkve dograđeno je svetište: “Moramo imati na umu da se čak u 15. st. u seoskoj arhitekturi našeg primorja grade manje crkve s polukružnim apsidama.” (oltarni prostor, širok 9.30 m, a dug 6.20 m; izdužena crkvena lađa – 12.55 x 3.85 m). Na uglovima pročelja autor prepoznaje potpornjake.

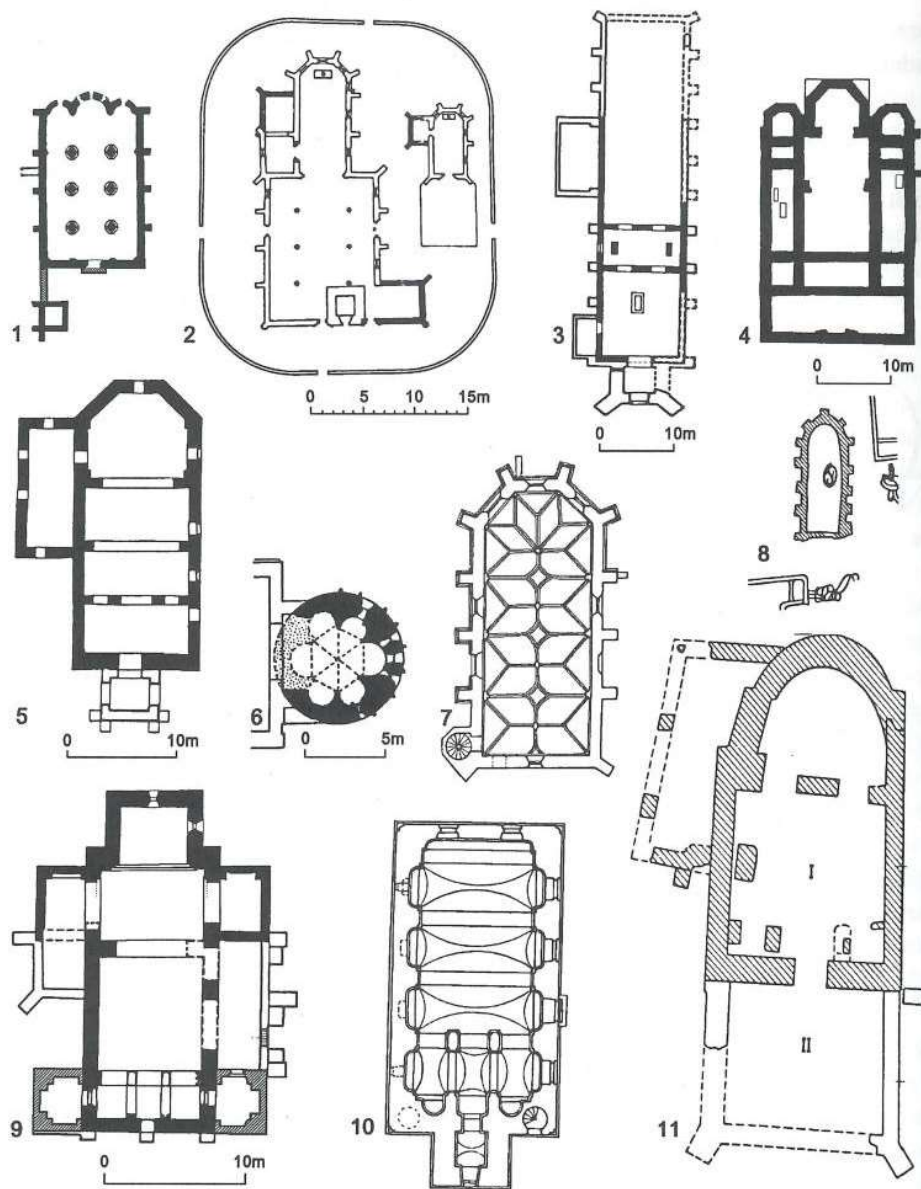

Lokalitet Pakoštane –
Crkvina, Zablacé

Crkva je pripadala srednjovjekovnom naselju Zablacé koje, nakon pojave templara obližnjoj Vrani, između 1165. i 1169. godine, potpada pod vlast vranskog preceptorata, a od 13. stoljeća spominje se kao zasebni zablatski preceptorat.

Tijekom arheoloških istraživanja pod vodstvom Ante Uglešića uz crkvu sv. Marije otkrivene su dvije pomoćne prostorije, zvonik i srednjovjekovno groblje, zidine koje upućuju na samostanski kompleks.

Crkva sv. Marije jednobrodna je građevina longitudinalnog oblika s polukružnom apsidom. Na sjevernom i južnom zidu crkve nalaze se ostatci pojasnica koje su nosile bačvasti svod. Crkvu Gusar i Vujević pripisuju romaničkom stilu.

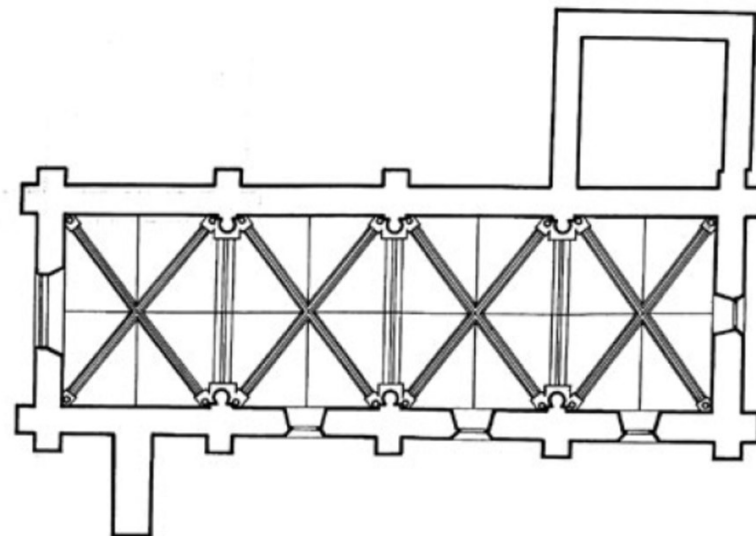
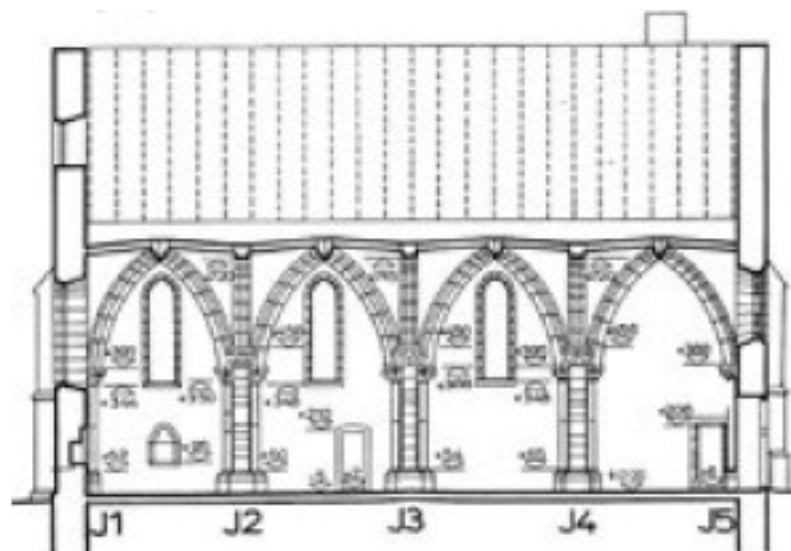
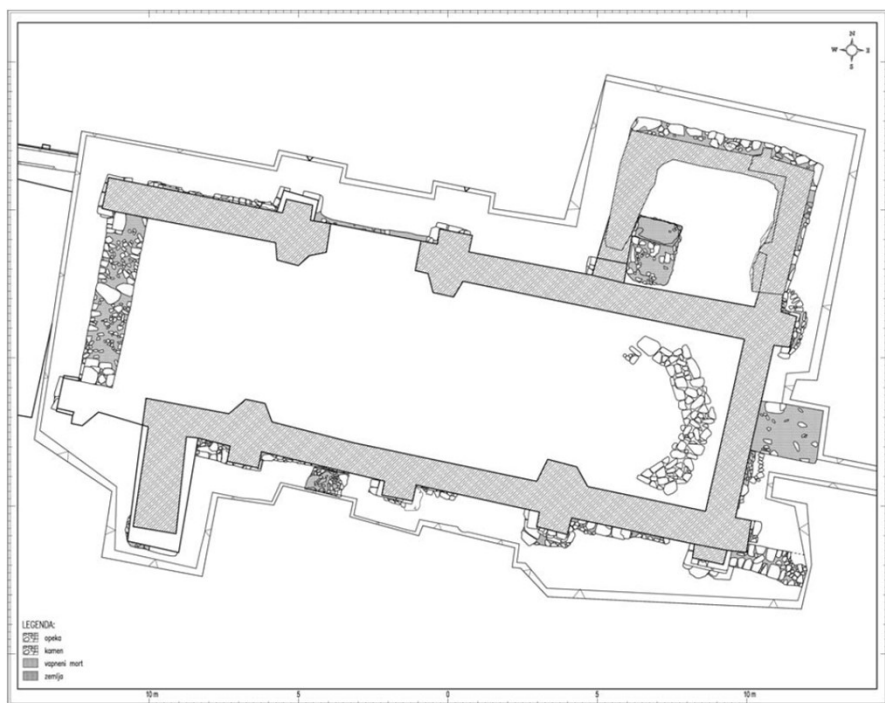
3. Selection of religious buildings in the Carpathian basin connected with the activity of military-religious orders: 1 — Araca (CR); 2 — Beregovo (U); 3 — Budafelheviz (H); 4 — Esztergom-Stephen the King (H); 5 — Csurgó (H); 6 — Karacska (H); 7 — Sopron (H); 8 — Užgorod (U); 9 — Széplak (H); 10 — Szirák (H); 11 — Újudvar (H).

Ruttkay donosi nekoliko primjera crkvi križničkih redova, ponajviše ivanovaca, građenih u cigli ili kamenu. Autor naglašava kako je titular sv. Ivana Krstitelja vrlo čest, no kako ipak nije moguće nastanak tih crkvi vezati uz križničke redove samo na temelju titulara.

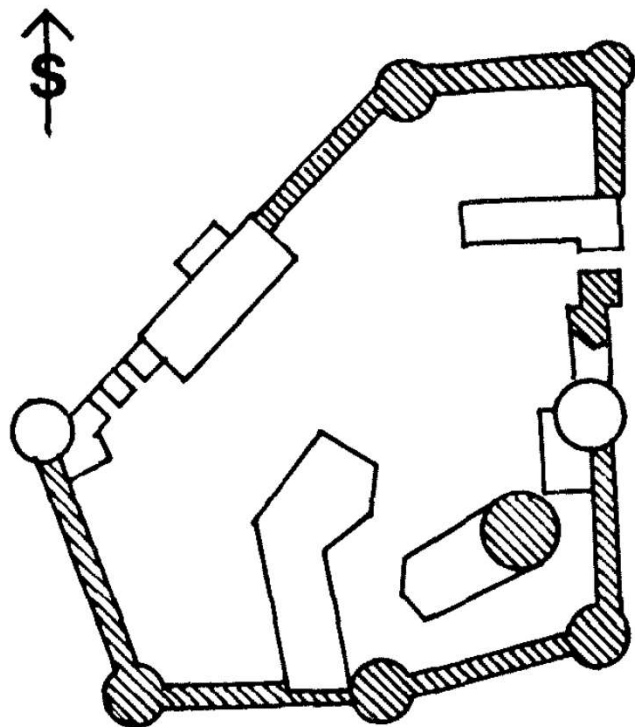
“Nažalost, ni sama otkrića arhitekture neke crkve ne mogu decidirano pokazati jesu li određene temelje gradili baš templari. Naime, velika većina templarskih crkava i kapela ima jednostavan tlocrt: pravokutan brod obično presvođen križnim svodom, na koji se nastavlja svetište s pravokutnom ili polukružnom apsidom. To su uglavnom čvrste građevine, lišene nepotrebnih ukrasa i po tome vrlo slične cistercitskima, ali i mnogim drugim redovničkim crkvama toga vremena. Stoga ne možemo govoriti o nekom specifičnom templarskome stilu gradnje” (Pernoud, 2005:49–55).

Crkva Majke Božje, Gora

Crkva Uznesenja BDM, Gora (J. Belaj, F. Sirovica, Arheološka istraživanja..., 59)

Templarska crkva u Gori definirana je tijekom arheoloških i arhitektonskih istraživanja, a rekonstruirana je nakon uklanjanja baroknog sloja (dovršeno 2009.). Arhitektonska skulptura očuvana je uglavnom *in situ*, posebice kapiteli i baze stupova, dok su nedostajući dijelovi svoda rekonstruirani prema izvornim rebrastim svodovima pronađenim u ruševinama.

Stari grad Pakrac

“Drugom tipu utvrđenih gradova pripada Pakrac po svom nepravilnom peterokutnom tlocrtu s okruglim kulama na uglovima. To je tip gdje je bedem flankiran kulama, i to tako da je dio zida između dviju kula uvijek ravan. Ovaj je tip nastao u Francuskoj oko 1200. godine pod utjecajem utvrda u Svetoj zemlji i okolnim zemljama koje su križari upoznali na svojim križarskim pohodima. Unutar tako utvrđenog dvorišta mogao se uz druge zgrade dizati i donžon, obično kružna presjeka. Za tu glavnu branič-kulu u Pakracu Szabo veli da je bila potkovasta oblika. Na jednoj od kula vidio je renesansni prozor koji je po tjecao od kasnije pregradnje... Gradnja Pakraca započeta je vjerojatno čim su ivanovci stekli taj posjed a to se dogodilo između 1196. i 1235. Prema tome Pakrac je vjerojatno građen u prvoj četvrtini 13. stoljeća, pa je njegov tlocrt upravo suvremen s burgovima tog tipa u Francuskoj.” (Dobronić, Posjedi i sjedišta, 108)

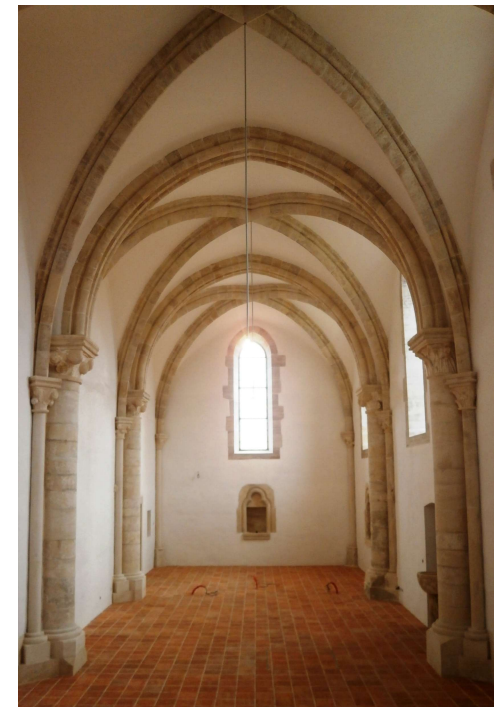
Arheološka istraživanja izvorno templarske crkve u Gori i ivanovačke kapele u Pakracu vodio je J. Belaj (istraživanja u Pakracu i dalje traju).

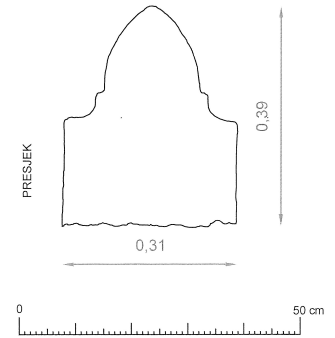
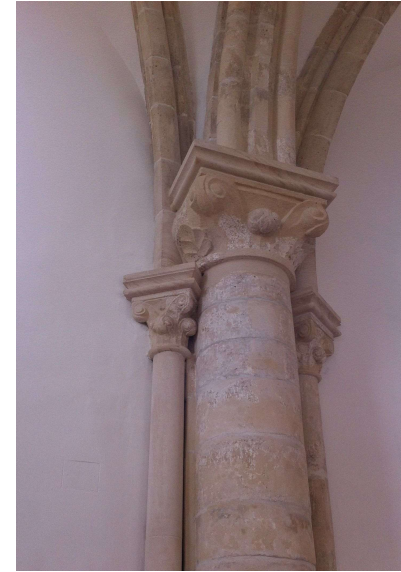
Obje crkve pokazuju jednaki tlocrt: to su jednobrodne crkve s pravokutnim svetištem iste širine kao i brod (*Saalkirche*) – viteška dvorana, u cijelosti presvođene s četiri (Gora) odnosno tri (Pakrac) traveja križno-rebrastog svoda na parovima polustupova uz bočne zidove crkve, s ulazom na zapadnom pročelju. Na mjestu zvonika u Gori u Pakracu je nađena prizemna zona stubišta.

Ova izvorna pakračka crkva je vjerojatno oko 1500. godine utvrđena dodavanjem debljih zidova i okruglog tornja; tada je postavljen novi zapadni portal.

Crkve u Pakracu i Gori, osim tlocrta, pokazuju upadljive sličnosti: okrugli polustupovi pričvršćeni na unutarnje lezene, profilirane baze stupova, svodna rebra. Slični primjeri mogu se naći u arhitekturi viteških redova u sjevernoj, središnjoj i sjeveroistočnoj Francuskoj (regije Ile-de-France, Champagne, Lorraine, Centre, Limousin, Aquitaine).

Ivanovačka kapela u Pakracu

Templarska crkva u Gori

Svodna rebra iz Gore (gore) i Pakraca (dolje)

Sličnosti između gorske i pakračke crkve vidljive su u količini u kojoj je sačuvana pakračka kapela, koja je oko 1,3 metra iznad pješačke površine. Elementi za usporedbu su: unutarnje lezene kao dijelovi stupova, baze stupova, svodna rebra.

Cistercitska crkva, Topusko,
baza sj.-zap. stupa u sj.
brodu

Cistercitska crkva, Topusko,
baza sj. svežnjastog polustupa
uz zap. zid

Pilisszentkereszt, Pilis,
cistercitska crkva, 12th century

Pilis, cistercitska
crkva, grobnica kraljice
Gertrude

Slične stupove poput onih u Gori i Pakracu vidi se u cistercitskoj arhitekturi Topuskog (koju su osnovali redovnici iz Clairvauxa 1205. godine darovnicom kralja Andrije II.) i Pilisa (koju su utemeljili redovnici Ace Abbey 1184. godine darovnicom kralja Bele III.).

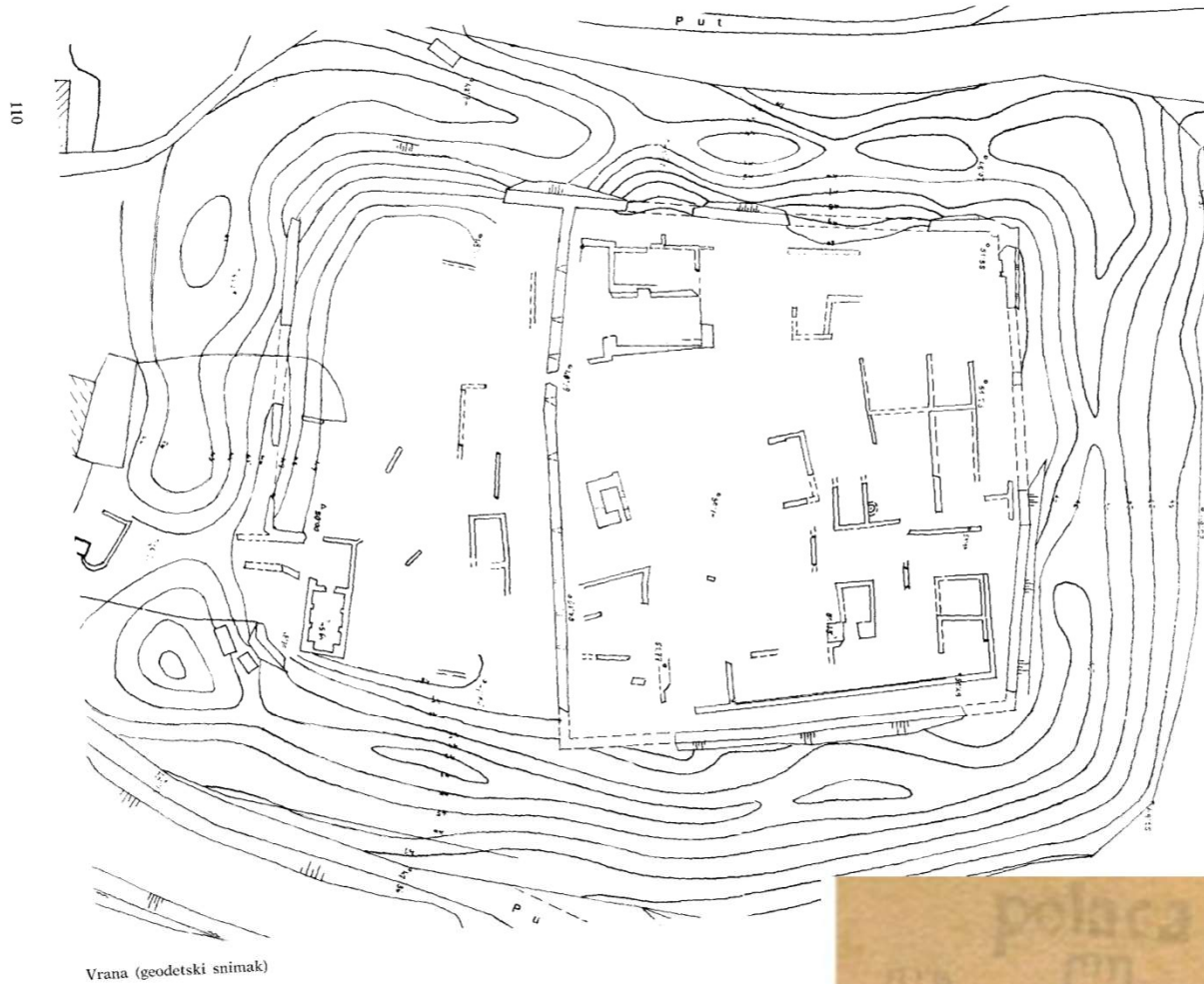

Pilis, cistercitska crkva, grobnica kraljice Gertrude

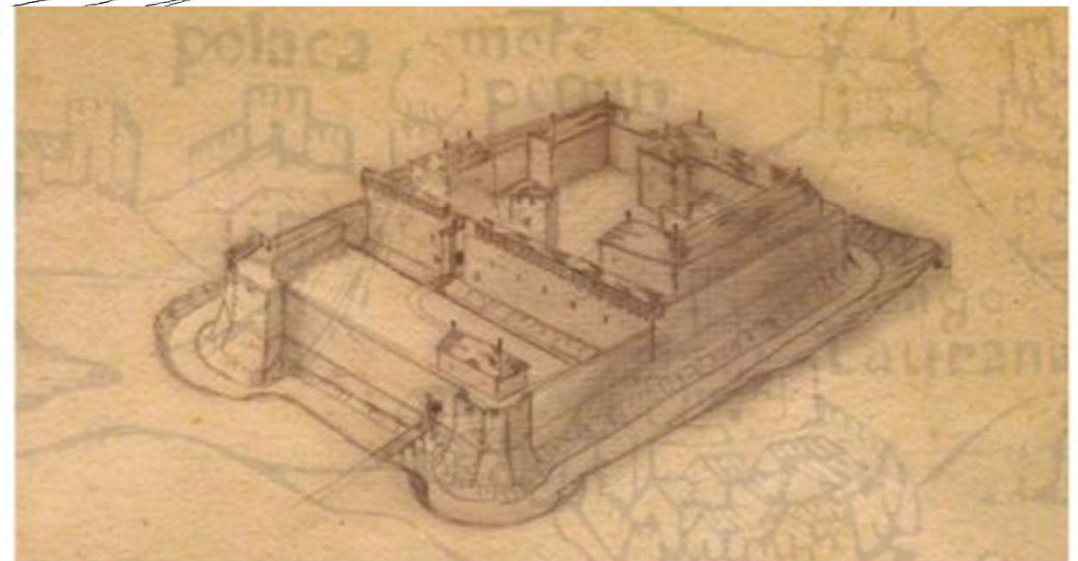
Pannonhalma, benediktinska crkva

Cistercitska crkva, Topusko, jugozap. kapitel

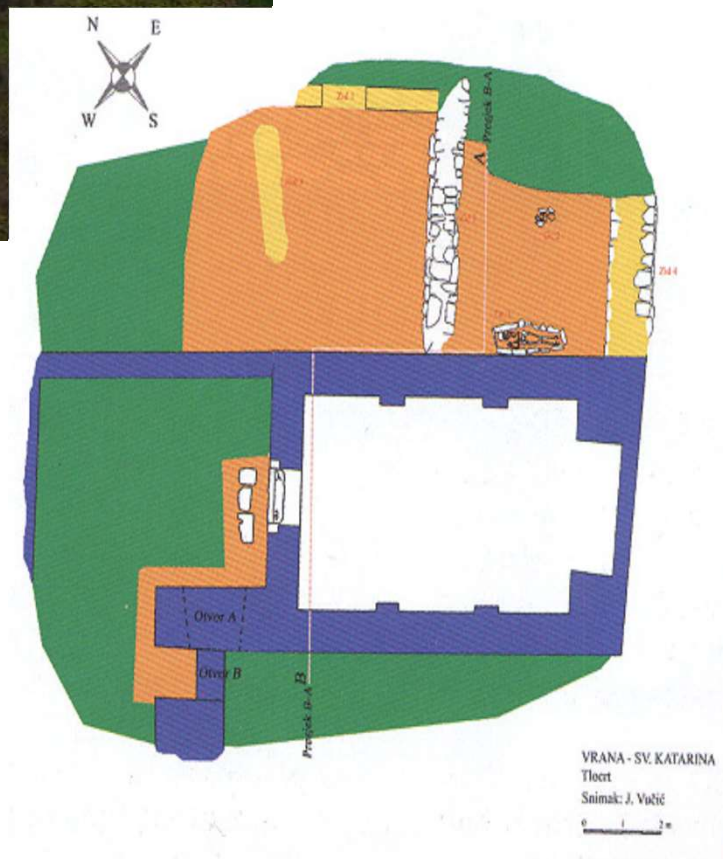
Kapiteli iz Gore vrlo su nalik kapitelima s Groba kraljice Gertrude, crkve Pilis te iz crkava Topusko i Pannonhalma: sličnosti se vide u izboru ukrasa, njihovoj izvedbi, te u ehinusu i abakusu.

Ivanovačka utvrda Vrana

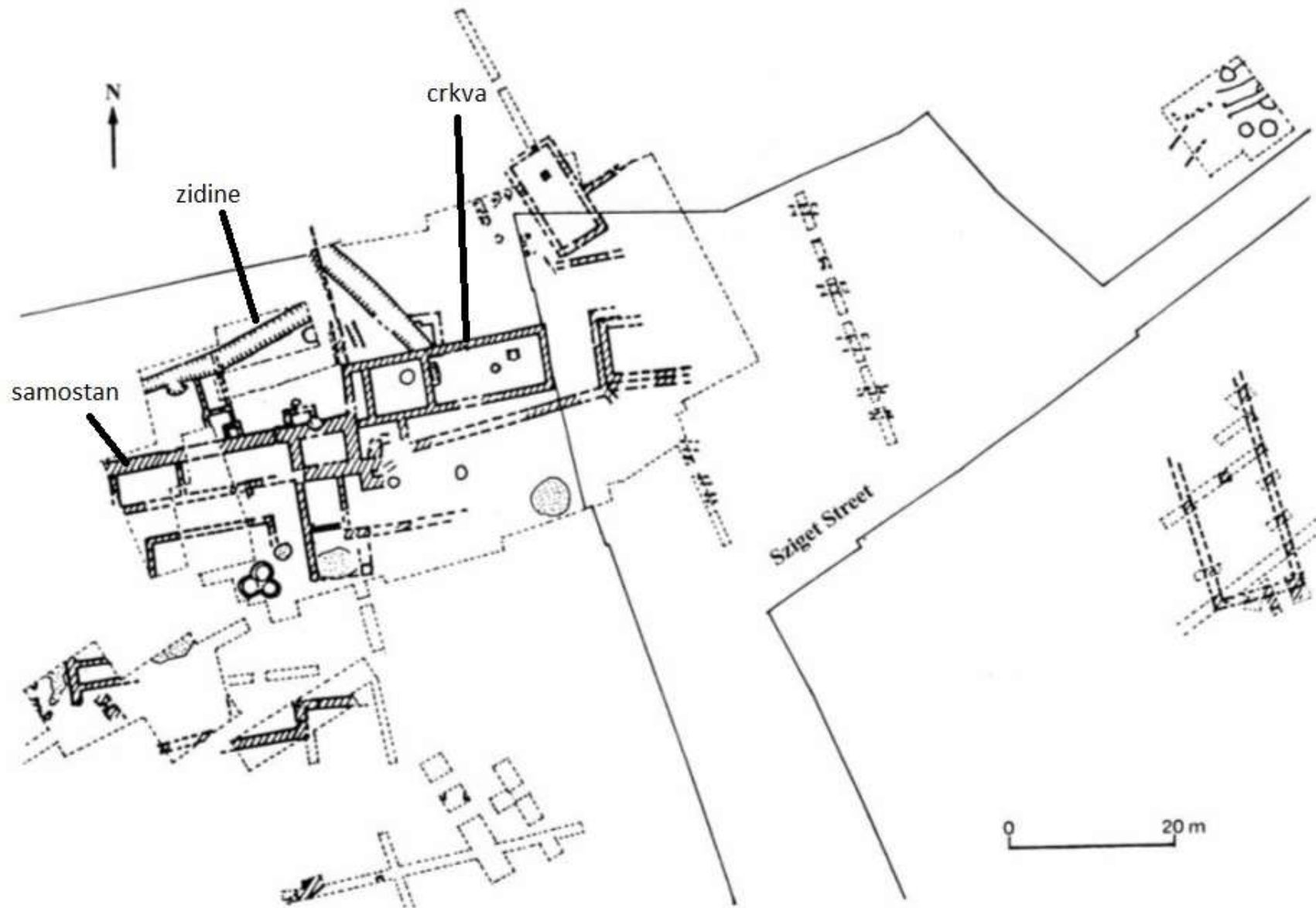
L. Dobronić i Ž. Tomičić ističu tipološke srodnosti sa zapadnoeuropskim, a posebice francuskim kaštelima druge polovine 12. stoljeća.

Crkva koja se u literaturi spominje kao crkva sv. Katarine smještena je uz ulazna vrata u utvrdu Vrana. Arheološka istraživanja vodio Jakov Vučić.

Crkva pokazuje tipologiju koja je karakteristična za francuske crkve viteških redova: trotravejna *Saalkirche* s ravno zaključenim svetištem ('rupa' u istočnom zidu je naknadna, jer nije moguće da je svetište duboko tek 1 m), svođena s tri traveja prelomljena bačvasta svoda što su se oslanjala o bočne pilastre.

Székesfehérvár

Vrana – prvi templarski posjed na području srednjovjekovne Ugarske i sjedište templarske ugarske provincije;

- *domus, castrum*, kapela
- 1169.; rezidencija magistra Pontiusa de Croce, priora templarske Ugarsko-slavonske provincije, tijekom križarskog pohoda Andrije II.
- sjedište ivanovačkog priorata do njegova ukinuća
- 1340. i 1350. godine održani kapituli reda
- *prioratus Auranae = prioratus Hungariae et Sclavoniae*
- L. Dobronić navodi tipološke srodnosti sa zapadnoeuropskim, a posebice francuskim kaštelima druge polovine 12. stoljeća

Gora – jedna od prvih crkvi viteških redova u Ugarskoj (prema recentnim istraživanjima (C14 analiza kostiju), datirana na kraj 12. stoljeća

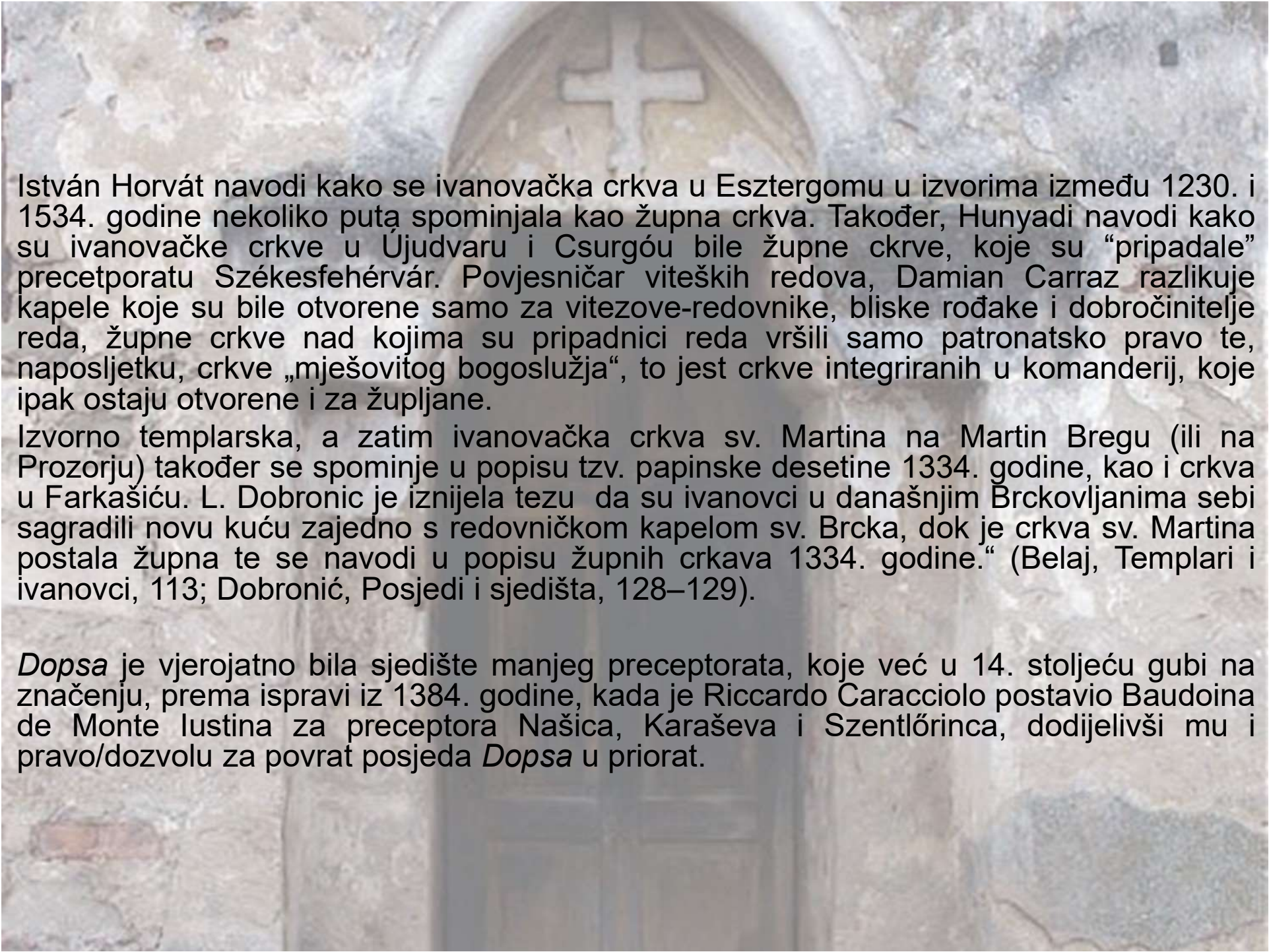
- 1353. u Gori se okupili visoki dužnosnici priorata
- 1358. imenovan preceptor Albert, koji je jedno desetljeće upravljao ivanovačkim preceptoratima južno od Save

Pakrac – prvi ivanovački posjed južno od Drave

- *domus, castrum (castrum S. Ioannis de Pucherts), locus credibilis* i kapela
- jedno od sjedišta priorata
- između 1326. i 1340. u Pakracu održana četiri kapitula reda
- Dobronić nalazi srodnosti s francuskim kaštelima koji su se razvili oko 1200. godine pod snažnim utjecajem fortifikacijske križarske arhitekture Svete Zemlje

Székesfehérvár – prvi ivanovački preceptorat u Ugarskoj i prvo sjedište priorata; samostan osnovan oko 1150.

- *domus, hospital*, kapela sv. Stjepana I., zidine (kaštel? – arh. istraživanja otkrila dvije kule i jednu stubišnu kulu), kapitularna dvorana (ZsH), *locus credibilis* (za deset okolnih regija Kraljevstva),
- svi preceptoru stranog podrijetla; spomen i titula *custos, lector* (škola? – *septem artes liberales*)

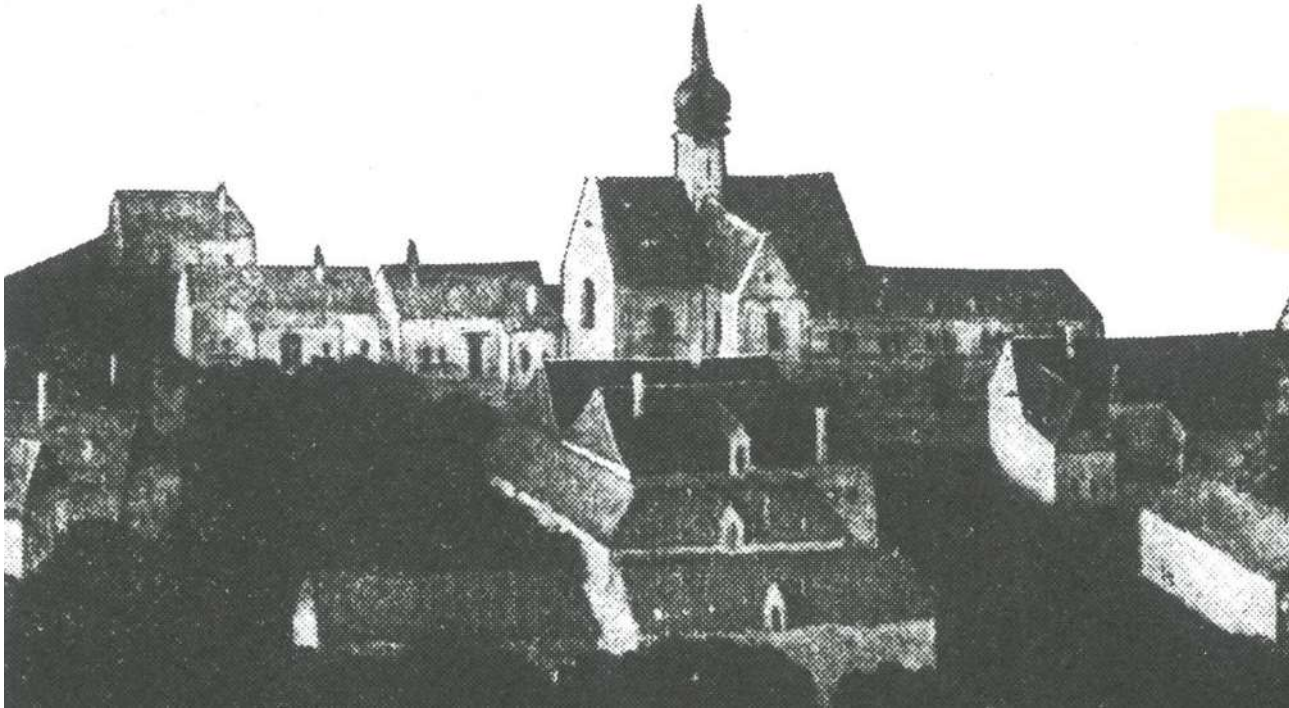

István Horvát navodi kako se ivanovačka crkva u Esztergomu u izvorima između 1230. i 1534. godine nekoliko puta spominjala kao župna crkva. Također, Hunyadi navodi kako su ivanovačke crkve u Újudvaru i Csurgóu bile župne crkve, koje su “pripadale” preceptoratu Székesfehérvár. Povjesničar viteških redova, Damian Carraz razlikuje kapele koje su bile otvorene samo za vitezove-redovnike, bliske rođake i dobročinitelje reda, župne crkve nad kojima su pripadnici reda vršili samo patronatsko pravo te, naposljetku, crkve „mješovitog bogoslužja“, to jest crkve integriranih u komanderij, koje ipak ostaju otvorene i za župljane.

Izvorno templarska, a zatim ivanovačka crkva sv. Martina na Martin Bregu (ili na Prozorju) također se spominje u popisu tzv. papinske desetine 1334. godine, kao i crkva u Farkašiću. L. Dobronic je iznijela tezu da su ivanovci u današnjim Brckovljanima sebi sagradili novu kuću zajedno s redovničkom kapelom sv. Brcka, dok je crkva sv. Martina postala župna te se navodi u popisu župnih crkava 1334. godine.“ (Belaj, Templari i ivanovci, 113; Dobronić, Posjedi i sjedišta, 128–129).

Dopsa je vjerojatno bila sjedište manjeg preceptorata, koje već u 14. stoljeću gubi na značenju, prema ispravi iz 1384. godine, kada je Riccardo Caracciolo postavio Baudoina de Monte Iustina za preceptora Našica, Karaševa i Szentlőrince, dodijelivši mu i pravo/dozvolu za povrat posjeda *Dopsa* u priorat.

'Internacionalni stil' viteških redova

Volpert von Allen, crtež
ivanovačkog preceptorata u
Brnu, 1690.

Danas nestao preceptorat „na
Starém Brně”: 1243. je držao
hospital Sv. Duha, poznato je
kako je postojala crkva te se
pretpostavlja kako je pripadao
austrijskim ivanovcima.

Pitanje postojanja zasebnog stila u arhitekturi i umjetnosti viteških i križničkih redova vraća se na diskusiju o postojanju 'internacionalnog stila' viteških redova.

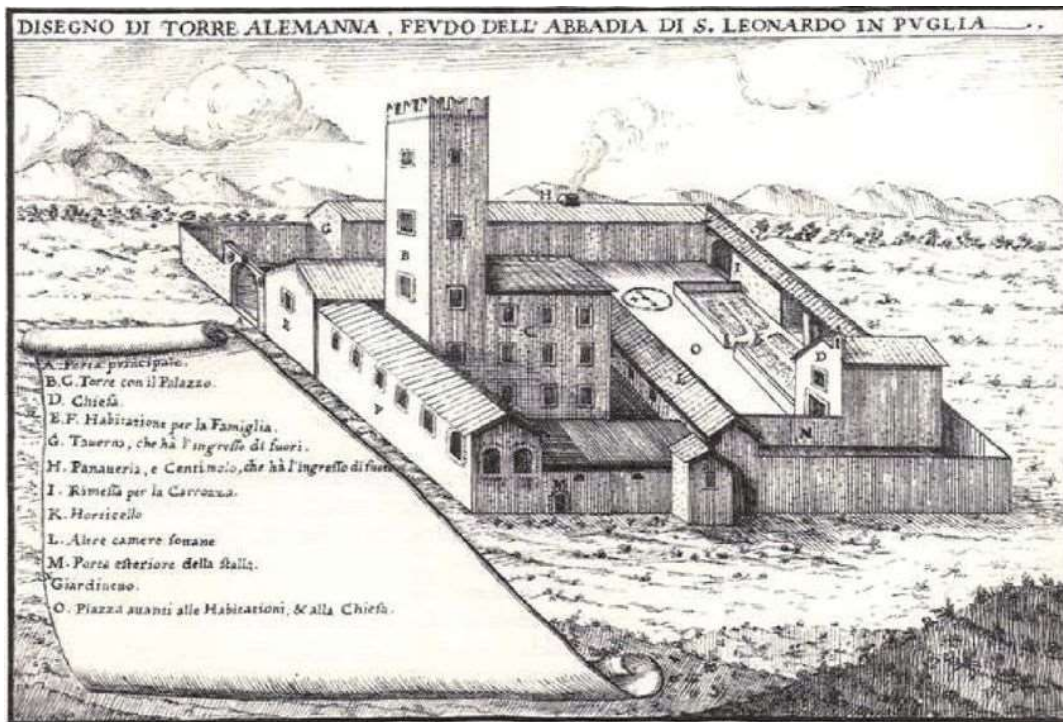
Guilia Rossi Vairo je identificirala zajedničku ideju arhitekture Teutonskog reda u Italiji, a to je potreba za 'pokazivanjem': poput templarskih zapovjedništava u Provansi, zgrade vitezova su osiguravale smještaj te su reklamirale prestiž i plemenito podrijetlo Reda, u Provansi izgradnjom tornjeva pričvršćenih uz samostanske zgrade, a u Italiji (Teutonci) izgradnjom monumentalnih ulaza (Margana, Risalaimi), kula, aplikacijom grbova (Bolzano, Latisana, Margana, Palermo, Risalaimi, Rim, Siponto i Torre Alemanna...), te ciklusima fresaka, kojima je cilj priopćiti prestiž, moć i autoritet Teutonskog reda. Od kraja trinaestog stoljeća nadalje, teutonske provincije Italije postale su manje internacionalizirane - slično su i njihova arhitektura i figurativna umjetnost postali izraz, odnosno instrument, koji je služio njegovanju i očuvanju kontinuiteta tih odnosa. (G. R. Vairo, Originalnost i adaptacija, 217)

- The castle of La Margana
- Naglašen je i opširno opisan utjecaj lokalnog teritorijalnog konteksta na izgled arhitekture. Dvorac La Margana morao se prilagoditi morfologiji mjesta na kojem je stajao, dok je brdo Petra della Margana svojom stijenom utjecalo na tlocrt i konstrukciju.

Primjerice, toranj u Monterazzanu autorica smatra 'uvezenim proizvodom' Teutonskog reda na područje Patrimonija Svetog Petra: čini se vjerojatnim da toranj u Monterazzanu odražava razvoj vojne arhitekture uvezen u Kraljevinu Siciliju tijekom kasnog trinaestog stoljeća - 1275. godine Karlo I. Anžuvinski povjerio je nadzor nad novim svjetionikom (Torre Cavallo) u Brindisiju teutonskom, templarskom i ivanovačkom redu, budući da je jednom dovršen trebao služiti *propter vascella eorum transfretantia ultra mare*. (G. R. Vairo, Originalnost i adaptacija, 204)

Torre Allemana, Apulija
 osnovali Teutonci (darovnica cara
 Fridrika II. Hohenstaufena, prva
 polovina 13. st.)

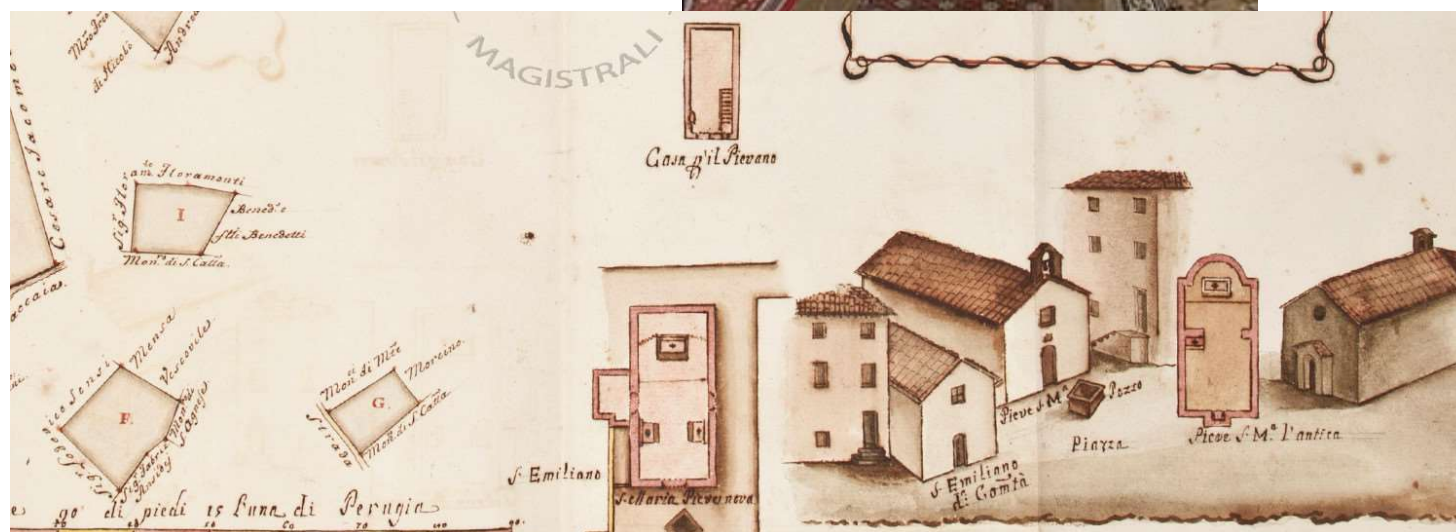

- Nadia Bagnarini opisuje graditeljske karakteristike koje su koristili templari na području središnje Italije: jednobrodne crkve sa ravno zaključenim svetištem koje se naslanjaju na fortifikacijski zid, u blizini luke odnosno strateškog mjesta: San Bevignate, Perugia, Santa Maria Carbonara, Viterbo, crkva Santa Maria delle Grazie (Castell' Araldo), Santa Maria in Capita, Bagnorea.

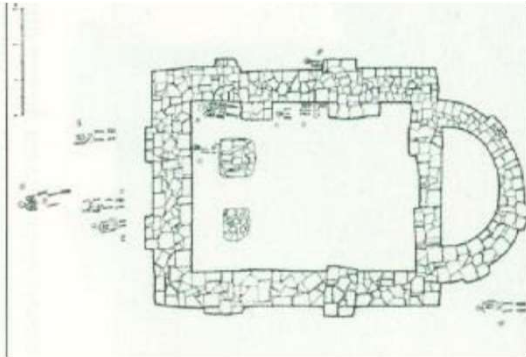
San Bevignate,
Perugia

Santa Maria Carbonara, Viterbo

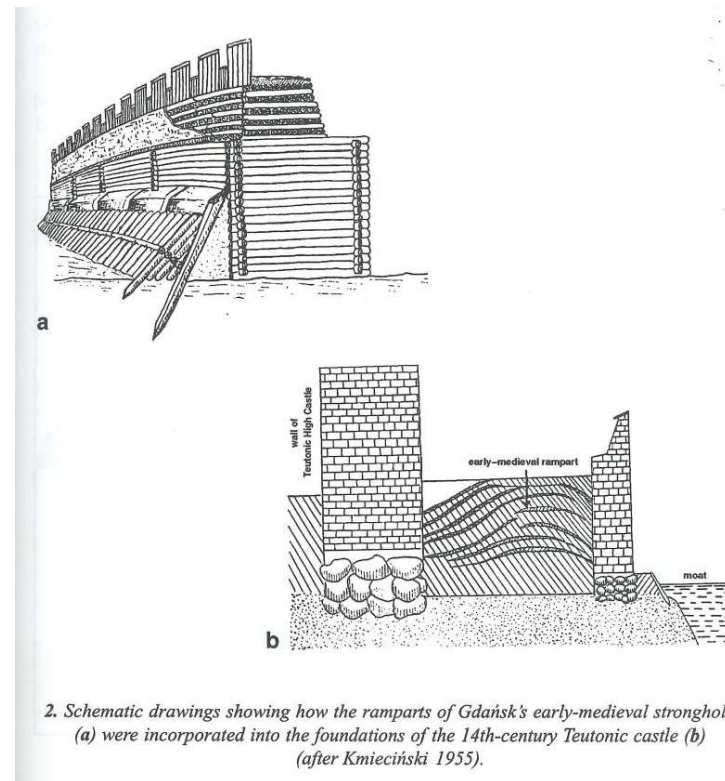

San Giustino a Pilonico Paterno, kod Perugia

Usporedba arhitekture viteških redova s lokalnim graditeljstvom kont. Hrvatske s početka 13. st. pokazuje velike nesrazmjere u tehnologiji i vještini gradnje - gradi se rimskom opekom (sekundarni materijal) i lomljenim ili pločastim kamenom, bez ikakve klesarske obrade: crkva sv. Ilije na Meraji, Vinkovci, crkva sv. Martina (?), Đakovački Selci, crkva sv. Marije Magdalene, Luč, crkva ispod crkve Majke Božje u Gori...

Sv. Ilija na Meraji, 12./13. st.
(Petković, Srednjovjekovna naselja, 350)

Utvrda u Gdąnsku koja je iskorištena za temeljenje vanjskog zida teutonske fortifikacije, 13.-14. st.

Crkva Majke Božje, Gora, arheološka istraživanja (foto: J. Belaj)

Najranija upotreba klesanog kamena i opeke srednjovjekovnog formata uočena je na građevinama koje su rezultat kraljevskih donacija: benediktinske crkve i crkve viteških redova. Ostvarenja tih Redova su ujedno i mediji širenja kasnoromaničkog odnosno ranogotičkog stila.

Prisutnost stila francuske gotike Il-de-Francea, koju su mađarski kolege povezali s primjerima iz Pannonhalme (oko 1200., utjecaj radionice iz Chartresa i Reimsa) i Pilisa (grobnica kraljice Gertrude, rano 13. st., utjecaj radionice katedrale u Reimsu), na crkvi Majke Božje u Gori, iz kasnog 12. st., svjedoči o uvozu francuskih stilskih utjecaja, dok je tlocrt gorske i pakračke crkve identičan brojnim primjerima crkvi viteških redova najviše s prostora Francuske, ali ostvarenih i na tlu Italije i današnje Češke. Prema tome, dokaz u uvozu francuskih rješenja u Ugarsku, pa tako i u Goru i Pakrac svjedoče o nemogućnosti prihvaćanja lokalne graditeljske tradicije te upućuju na mogućnost postojanja internacionalnog tipa crkve kao viteške dvorane, koji je u varijantama ostvaren, osim u Francuskoj, u Hrvatskoj, Mađarskoj, Češkoj i u Italiji.

Crkve viteških/križničkih redova na kojima nije ostvaren tip viteške dvorane naoko se ne razlikuju od ostalih, manjih župnih crkvi tog vremena, no način i materijal zidanja, kao i izrada klesanih ili slikanih dekoracija govore u prilog kako su križarske crkve ipak radili vrsniji majstori, vješti u pečenju opeke, klesanju kamena i zidnom slikarstvu.